

В.Й. БОРИСЕНКО
С.О. ВІЗЕР

Державотворчі та
національно-духовні
процеси в Україні
першої половини XVII ст.

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова
Інститут історичної освіти

В. Й. Борисенко, С. О. Візер

**Державотворчі та національно-духовні процеси
в Україні першої половини XVII ст.**

Київ – 2010

УДК 94 (477) "165":[34+32] (0,75.8)

ББК 63 (4Укр)4:67я73

Б 82

Рецензенти: доктор історичних наук, професор Гуржій О.І.,
кандидат історичних наук, професор Ладиченко Т.В.

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист №1/11-1404 від 9.03.10)*

В. Й. Борисенко, С. О. Візер Державотворчі та національно-духовні
процеси в Україні першої половини XVII ст.: Навчальний
посібник. – К.: вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова, 2010. – 154 с.

У навчальному посібнику всебічно аналізуються особливості
державотворчих та національно-духовних процесів в Україні
першої половини XVII ст. Ґрунтовно розглядаються зміни в
менталітеті українського суспільства, спричинені утворенням нової
церкви – уніатської. Проаналізовано головні аспекти обґрунтування
концепції православних полемістів та практичні заходи по
відстоюванню права їх митрополії на незалежне існування.
Показано основні моменти становлення уніатської церкви в Україні
у вказаний період.

Встановлено значення та вплив військової діяльності
українського козацтва на формування державницького світогляду
козаків. Визначено особливості оформлення Запорозької Січі як
провідника міжнародних відносин козацької спільноти.

ISBN 978-966-660-605-4

© Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, 2010
© В. Й. Борисенко, С. О. Візер, 2010

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Розділ 1. Уявлення українського суспільства про державний статус своїх земель	
§ 1.1. Прагнення української православної церкви до автокефалії ..	6
§ 1.2. Проблема національної ідентичності в ідеології уніатів.....	17
§ 1.3. Фактор самостійності України у діяльності козаків і православного духовенства.....	28
§ 1.4. Вплив міжконфесійного протистояння на суспільно- політичні процеси в Україні.....	44
Методичні завдання, питання, тести.....	71
Рекомендована література	74
Розділ 2. Формування національних збройних сил і культури майбутньої Української держави	
§ 2.1. Участь українських добровольців у війнах за межами України.....	77
§ 2.2. Хотинська війна – апогей могутності збройних сил України.....	90
§ 2.3. Державно-союзницький характер зв'язків Запорозької Січі з Кримським ханством	99
§ 2.4. Державотворчі тенденції в збройних конфліктах козацтва з Річчю Посполитою.....	112
§ 2.5. Особливості культурного життя України в європейському контексті.....	123
Методичні завдання, питання, тести	130
Рекомендована література	134
Іменний покажчик	137
Бібліографія	146

Передмова

Перша половина XVII ст. стала важливим етапом в історії творення української національної держави. Тогочасний державотворчий процес в Україні був тісно пов'язаний з конфесійним розвитком, оскільки національно-релігійне життя було однією з головних складових частин і ознак національно-визвольних змагань. Вивчення цієї проблеми дає можливість багато в чому зрозуміти подальшу логіку розвитку української державності, її культурного, конфесійного та суспільно-політичного життя.

В першій половині XVII ст. у суспільно-політичному та національно-конфесійному житті відбувались надзвичайно серйозні і глибокі процеси, що на перший погляд були малопомітні, але вони обумовили наступний розвиток українського суспільства. В результаті укладення Берестейської унії в ідеології українців сталися колосальні зміни, що визначали нову світоглядну систему українського народу. В суспільно-релігійній ментальності останніх відбувались два паралельні процеси: остаточне оформлення автокефальних засад українського православ'я та формування ідеологічної доктрини українського уніатства. В цей час були сформульовані основні засади обґрунтування автокефалії української православної церкви, що ґрунтувались на національних особливостях українського православ'я та народній традиції, яка увібрала в себе народне уявлення про незалежне буття нації та одного із найголовніших її атрибутів – церкви. Водночас відбувалось становлення української уніатської церкви та оформлення її ідеологічної концепції, що базувалась на усвідомленні національної ідентичності з українським народом. Уніатське духовенство чітко визначало свою національну приналежність і своєю діяльністю стверджувало це.

Досліджуваний період став визначальним і для утвердження та становлення як окремого суспільного стану українського козацтва. Активна діяльність козаків за межами України, їх участь у військових акціях в Московії, Лівонії, західноєвропейських країнах, боротьба проти турків та татар та навіть спроби налагодження міждержавних відносин на рівні Кримське ханство – Запорозька Січ засвідчили, що Січ як оплот та столиця козаків стає незалежним учасником міжнародних відносин. Це надзвичайно серйозно сприяло формуванню державницького світогляду козацтва та перетворенню

його із вузької соціальної групи людей, що дбала лише про свої станові інтереси, на широку корпорацію українців, що бореться за свою землю і віру.

Структурно навчальний посібник складається з двох розділів, що тематично відповідає двом модулям навчання за кредитно-модульною системою. Кожен із модулів включає в себе фактологічний матеріал, плани семінарських занять, завдання для індивідуальної та самостійної роботи студентів, список рекомендованої основної та додаткової літератури. До кожного розділу також дано питання для самоперевірки знань студентів та зразки тестових завдань.

Вивчаючи даний курс, студенти мають можливість здобути ґрунтовні знання про особливості суспільно-політичних та національно-конфесійних процесів в Україні першої половини XVII ст., що стали підґрунтям спалаху Національно-визвольної революції.

В. Борисенко

Розділ I. Уявлення українського суспільства про державний статус своїх земель

§ 1.1. Прагнення української православної церкви до автокефалії

Нині в історіографії з'явилося ряд ґрунтовних наукових праць, присвячених міжконфесійним відносинам в Україні першої половини XVII ст. Зокрема, в наукових розвідках Б. Гудзяка прослідковано процес відокремлення української православної церкви від Царгородського патріархату, який в другій половині XVI ст. перебував в стані глибокої кризи. М. Дмитрієв дійшов висновку, що Берестейська унія була здійснена в руслі першої хвилі українського відродження другої половини XVI ст., а конфлікт між православною і католицькою унійними програмами став однією з причин міжконфесійного протистояння в XVII ст. Вчений чи не вперше зробив спробу на прикладі життя й діяльності І. Потія з'ясувати його національне самоусвідомлення. Сучасні праці С. Плюхія зосереджені на питаннях політичної секуляризації українського суспільства в роки Національно-визвольної війни, взаємовідносин православного духовенства з козацтвом в першій половині XVII ст. На думку П. Кралюка, лише висвячення православної ієрархії 1620 р. започаткувало функціонування в Україні двох українських церков. Однак, уніатство виявилось в тогочасних умовах занадто вузькокорпоративним, що не відповідало інтересам політично активних прошарків українського суспільства. Окремі аспекти участі української православної церкви в суспільно-політичному житті України в даний період відображенні в працях Н. Шип, І. Ломачинської, Т. Євсєвої.

В сучасній історіографії актуальним стало вивчення політико-культурологічних аспектів життя XVII ст. Для авторів даного напрямку (Я. Дашкевич, І. Паславський, І. Ісиченко) характерним є підкреслення геополітичного становища України, що стоїть на перехресті Сходу і Заходу, де завжди перетинались і нині перетинаються впливи двох світів. Цими взаємовпливами вчені й обумовлюють церковно-релігійну ситуацію в Україні наприкінці XVI – XVII ст. Привертають увагу останні дослідження колективу авторів, присвячених митрополиту української православної церкви Петру Могилі. В цих працях дано високу оцінку діяльності владика в галузі національної розбудови та зміцнення православної церкви.

Вагомий внесок в дослідження даної проблеми внесли вчені української діаспори. Умовно першу групу складають представники православного віросповідання, що займалися дослідженням проблем українського православ'я, другу – історики уніатської орієнтації. В численних наукових працях такі православні історики як В. Липинський, О. Лотоцький, Д. Дорошенко, І. Власовський, І. Огієнко, Н. Полонська-Василенко доводили, що церква може повноцінно функціонувати лише при наявності власної держави. Наголошуючи на самобутності українського православ'я, вони давали негативну оцінку унії, яка розбила єдину до неї в православній вірі націю.

Уніатський напрям в українській історіографії був започаткований єпископом Ю. Пелешем. Він базується, як зазначають дослідники М. Чубатий, І. Мончак, А. Великий, на тезі, що унія з Римом є відродженням первісної форми християнської віри і відповідно Берестейський собор 1596 р. став урочистим відновленням і доповненням цієї давньої традиції. С. Сенік підкреслює усвідомлення уніатськими діячами своєї належності до руського народу.

Релігія і національна самосвідомість в ранній період новітньої історії Європи тісно переплелись. Світогляд тогочасних людей пов'язувався з тим чи іншим віросповіданням. Відповідно до віри людини визначалися її переконання і вчинки в усіх галузях знання та морально-духовної діяльності. В Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. віросповідні чинники відігравали таку життєво важливу роль, що православ'я величезною мірою визначало українську націю. Так, вже автор одного з перших полемічних творів "Перестороги" тісно пов'язував відродження української православної церкви з відродженням нації взагалі, виявляючи при цьому глибоке розуміння значення державності для українців.

В горнілі бурхливого життя кінця XVI ст. в свідомості українського суспільства виробилось стійке переконання, що православна віра є ознакою національності, а сповідувати православ'я означає бути частиною українського народу. Підтвердженням цьому є слова М. Смотрицького із його твору "Покірна просьба", написаного аж ніяк не покійно, а в досить різкому дусі: "не швидше можна знищити українську святу віру, хіба аж із знищенням українського народу; тому пробувати перемінити віру українському народові значить скасувати український народ...".

Як свідчить М. Рубчак, православна конфесія сформувала "частину локальної, культурної, історичної, еклесіастичної традиції, що визначало її як рутенську. З'єднання рутенсько-української національності та історичних традицій зі східним християнством по суті робило релігію і національність рівнозначними", перетворювало православ'я в національну релігію. Відтак, православна церква стала центром українського національного життя. Релігійність завжди була ознакою українців, а з кінця XVI ст. вона надзвичайно підноситься.

Релігійні та церковні питання були поставлені на порядок денний і обговорювались всім суспільством. Українське громадянство інстинктивно горнулось до церкви як до єдиної національної інституції, де можна було б почувати себе українцем. В таких умовах православ'я трактувалось як рідна віра, що відрізняла українців від представників інших етносів. Ще в передмові до східнослов'янських народів твору "Ключ царства небесного" Г. Смотрицького знаходимо свідчення, що українці різко відчували свою національну окремішність.

В результаті укладення Берестейської унії українська православна церква опинилась поза законом, втратила право на існування. Тому сеймова боротьба української шляхти, полемічні дискусії інтелігенції, навіть дипломатія та збройна сила козацтва були спрямовані на те, щоб довести, що їхня церква має право на автокефалію. Термін "автокефалія" означає самоочолювану помісну православну церкву. Визначальними при встановленні автокефалії є насамперед державно-політичні міркування, а не богословські. Тридцять восьме правило VI Вселенського собору проголошує, що громадському, цивільному розподілові має відповідати й розподіл церковний, тобто затверджується право кожної держави мати свою церкву. А тридцять четверте Апостольське правило вказує національну підставу для церковної незалежності: "Єпископам кожного народу належить знати першого між ними".

Полемічна боротьба займає своєрідне місце в історії змагань української православної церкви за незалежність. З XVI – до середини XVII ст. до нас дійшло близько ста сорока полемічних творів, з них вісімдесят – написано католиками й уніатами, шістьдесят – православними діячами. М. Возняк називає полеміку сизифовим зусиллям, оскільки полемістам потрібно було постійно відбиватись від протилежної сторони, повторювати ті самі доводи, широко використовуючи при цьому методи дискредитації противника.

Хибність позицій опонента подавались як вияв і наслідок порушень євангельського закону й церковних правил, народної етики та правничих норм тогочасної держави. Але переможців не було і не могло бути. Полеміка ще більше поляризувала суспільство за конфесійною ознакою.

Католицькі та уніатські полемісти підняли питання про занепад української православної церкви і необхідність підпорядкування її владі римського папи. Православні змушені були захищатись, часто й самі переходячи в наступ, доводячи право своєї церкви на незалежне існування. У той же час полеміка була проявом зв'язку української літератури кінця XVI – початку XVII ст. з реформаційними традиціями, що проявились в засвоєнні окремих елементів літературної поетики ренесансу та використанні деяких надбань Реформації. Православні полемічні твори можна умовно поділити на дві групи. До першої відносяться твори народно-богословського характеру, які близькі народному розумінню. Цей напрям представляє творча діяльність І. Вишенського. До другої групи входять праці богословсько-наукового змісту, найвидатнішими серед яких є "Апокрисис" Х. Філалета, "Тренос" М. Смотрицького та "Палінодія" З. Копистенського.

Як уже зазначалось, запровадження унії сприяло піднесенню національної самосвідомості українців. Протистояння з уніатами породжувало внутрішній опір, приходило усвідомлення себе носієм ознак, що в сумі складають націю, з'являлась потреба захисту своєї церкви. Українська православна церква починає відстоювати власну ідентичність через своїх полемістів. Вони можуть бути навіть антиподами за своїм культурним формуванням чи стилем. Однак, їх об'єднує декларування права української церкви на незалежне існування. Адже в українців XVII ст. панував культ свободи – незалежності та громадянських прав, вдало підмічений К. Саковичем в передмові до віршів на смерть гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.

На захист своєї церкви за допомогою цитування документів стає Христофор Філалет в "Апокрисисі". Унія є порушенням "посполитого права", записаного в постанові Варшавської конфедерації 1573 р., у сеймових конституціях і королівських привілеях, в яких гарантувались свобода віросповідання та права православної церкви. Адже в уявленні людини XVII ст. воля пов'язувалась насамперед із суворим дотриманням прав, привілеїв та

конституцій. Найменше відхилення від них сприймалося як насильство над свободою. Волід за Х. Філалетом М. Смотрицький теж цитує постанови соборів, сеймів, промови королів, "Історію" Еммануїла Малаха, твори Августина, Баронія, Беллярміна і доводить, що руська церква здобувала свої свободи і права протягом століть. Обнародування державних документів є єдино можливим способом виправдання невинності.

Підкреслюючи, що руський народ був приєднаний до польської корони як рівний до рівного, як вільний до вільного, Смотрицький закликав Сигізмунда III зберегти дані ним та його попередниками обіцянки. Православне віросповідання добровільно прийняте більш як шістьсот років тому і має право на "власне" життя. Адже "ту волю, свободи й права народ наш руський кров'ю своєю здобувши, грудьми своїми від кожного приїшлого ворога захищає, і крові своєї не щадить, і голову свою складає".

Намагаючись довести рівність українського народу як політичного партнера з двома офіційними народами Речі Посполитої – польським і литовським, православними ієрархами (Й. Борецьким, М. Смотрицьким, З. Копистенським) була висунута концепція так званої руської ідеї. На нашу думку, це доведення рівності з двома державними народами Речі Посполитої було надзвичайно запізнілою реакцією української еліти на вже втрачені можливості, що розкривались перед останньою під час укладення Люблінської унії 1569 р.

Як вважає П. Сас, руська ідея насамперед передбачала політичну та конфесійну свободу українців, що прямо пов'язувалась з православно-релігійною традицією та політично-культурною спадщиною народу. Внаслідок цього руський народ поставав як православний народ, котрий мав своє священне минуле. Саме у православ'ї, що поєднувалось з історичною традицією руського народу, останній черпав свою моральну силу і усвідомлював свою ідентичність.

Православні полемісти не просто захищали православну віру, її права і догмати. Вони стають на захист людини цієї віри, її історичної пам'яті та гідності. Відданість православній вірі проводиться через свідомість історичних заслуг цієї віри, як віри батьків, що творила у віках культурні цінності в різних галузях духовної культури. Цей аспект православної полеміки засвідчував, що менталітет освіченого

українця XVI – XVII ст. включав в себе усвідомлення приналежності до історичної та культурної спадщини Київської Русі.

Суттєвим є те, як підкреслює О. Пахльовська, що в полемічній літературі розвинута концепція батьківщини. Саме українська православна церква ідентифікується з батьківщиною. Це рідна віра, це Руська земля з її традиціями, звичаями і навіть календарем. Вона це мала тяглість у конкретному історичному часі, вимірювалась кодексом лицарської честі, жертвності, солідарності. Але це була конкретна земля батьків, віра батьків, за яку вони проливали кров, вірність якій є найвищою цінністю: "Лепшую тые завше славу и повагу у всіх людей мають, которые суть у вірі своїй стали, а нежли тые, што ся хвють и статечне во своей вірі не тривають и тривати не хотят".

Г. Смотрицький у праці "Календар Римський новий" захищає навіть православний календар не з позицій абстрактної теологічної полеміки, а виходячи з культурних та родових традицій українців, застосованих навіть до природи України. В іншому творі "Ключ царства небесного" він виказує широкий і твердий погляд на сучасне йому громадське та родинне життя України. Головним завданням даного твору стало намагання оборонити віру батьків перед чужинцями та показати її правильність й євангельську чистоту перед своїми.

Толерантний З. Копистенський із своїм вистражданим "ми, Русь" в "Паліноді" говорить про генетичну трансмісію культурних цінностей України, кодифікованих у вірі. Аналогічні думки знаходимо в "Треносі" М. Смотрицького, де трагічний плач за автентичністю національної церкви бачиться в "родинних" вимірах. До речі, цей твір був надзвичайно популярним в Україні. Він став для православних майже національно-релігійною святиною, його зберігали як дорогоцінний скарб і залишали в спадок дітям. На думку авторів, сприйняття українцями православної церкви як своєї, такої, що вирізняє їх з-поміж інших народів, забезпечувало їй особливий статус – статус представника українського народу на міжнародній арені. На теренах сеймового життя Речі Посполитої, в постійному протистоянні на побутовому рівні боротьба за привілеї православної церкви розглядалась як боротьба українців за свої права.

Майже всі полемісти говорять про православну віру як про моральний батьківський спадок, якого неможе позбавляти людину, про образу достоїнства особистості, якій відмовляють в праві вибору

Мелхія Сморицький

віри. М. Сморицький писав з цього приводу: "Дійсно не має під сонцем іншого такого народу, яким наші апостоли хочуть мати наш народ руський, щоб він у вірі був за невільника. Що в уважливій людині повинно бути найсвобідніше, те хочуть вони мати у нас за найбільш поневолене. Коли не так віриш, як наказує відступник – митрополит, ти бунтар, ...зрадник вітчизни". З. Копистенський з жалем констатує, що східні християни під турками вільно сповідують свою віру тоді як, "... ми, народ вольний, що живемо під християнами, в теперішніх часах не можемо мати". В "Верифікації" Сморицький іде далі, приходячи до висновку, що будь-яка влада, нав'язана силою, не визнається і не може бути узаконена, як протиправна вільному духу людини.

Українська церква витворила своє власне розуміння православ'я, свою національно забарвлену обрядовість. Протягом кількох століть православна церква розвивалась як церква українського етносу зі своїми національними рисами внутрішнього життя і зовнішніми проявами: своїми традиціями, розумінням цілого ряду канонів, способом відправлення богослужіння, організації церковного життя, своєю системою свят, обрядів, проповідей, молитв. На думку А. Колодного та Б. Лобовика, головними ознаками українського православ'я є демократизм, народність, християнськість.

Автори вважають, що обґрунтування та доведення цих особливостей і є одним із шляхів утвердити на теоретичному рівні право на незалежне існування української православної церкви. Доводячи перед суспільством, що православна церква теж має свої особливості, які визначають її в християнському світі, полемісти підносили її на рівень самостійної одиниці суспільно-політичного та релігійно-культурного життя Речі Посполитої.

Демократизм української православної церкви проявляється, насамперед, у притаманному їй принципі соборності. Суттю цього принципу є те, що всі церковні посади є виборні, управління церквою є не самочинне, а соборне з правом участі світських осіб. Вже "Ключ царства небесного" Г. Сморицького обґрунтовував і захищав принцип соборного начала життя православної церкви,

протиставляючи його монархічній владі папи. "Апокрисис" Х. Філалета передбачає захист соборного устрою церкви двома шляхами: через позитивне доведення православної науки про соборний устрій та негативний шлях спростуванням засад церковного абсолютизму. Висовується теза, що церковний собор є формою живого єднання всієї церкви. Тому собор має складатись з усіх частин Тіла Христового, а саме з єпископату, кліру та мирян.

Філалет доводить це, використовуючи приклади з історії, ще починаючи з Апостольського собору в Єрусалимі. Світські особи мають право брати участь в виборі духовних осіб, в розгляді догматів віри, з правом голосу на соборах, що чинять церковний суд і ухвалюють церковне означення віри. Православний вчений так говорить про це: "Тому, хто не хоче зблудити і загинути назавжди, треба слухати духовну владу, але в той час, коли правди Божої вчить, треба не на голі титули дивитись, але на щирі й правомірну науку. А як то без розсудку бути не може, то побожний про віру розсудок і світським людям належить". Ті, хто мають право обирати на духовні посади, мають право в разі відступництва і засудити собором тих, що відступили. На нашу думку, це сприяло зближенню церкви з народом, демократизації релігійного життя, породжувало звичку брати активну участь в громадському житті суспільства, а не стояти осторонь.

Таким чином, в міру загострення релігійних відносин полемічна література перестає бути богословським диспутом, а перетворюється в публіцистику із сильними соціально-національними ознаками. На перший план виходять відстоювання національної рівності, змагання за культурне відродження, оборона соціальної справедливості. Ця самооборона відбувається під знаком "церковним" як оборона православної церкви, але в ній спостерігаються відчутні елементи відродження культури і нації. Якщо в громадській площині це втілюється в боротьбу "за віру й народність", то в церковній – за соборний устрій проти всякого абсолютизму.

Ще однією ознакою української православної церкви є її народність. Величезну роль в цьому плані має український православний обряд. Обряд – це історично складена і освячена традицією органічна єдність віровчення і культури народу, це вияв і факт його духовності. П. Могила розглядав обряд як специфічний прояв душі східного християнства, оскільки він вважав, що віра і в католицькій, і в православній церквах є тотожна, а кожен народ має свої власні форми для її вияву.

Для української православної церкви обряд є її обличчям. Він був вироблений протягом століть і поєднав у собі і загальноприйняту форму відправлення богослужіння, що прийшла до нас із східним християнством, і особливі, притаманні лише українцям, елементи священотайства. В ньому збереглося багато побутових моментів ще з язичництва, що характерні лише українцям. Крім того, українське православ'я мало свій місяцеслов святих, тісно пов'язаний із господарським життям селян, систему проповідей для щоденного життя.

Принцип народності української православної церкви стверджувався завдяки використанню української мови. Якщо латинська чи старослов'янська мови віддаляють мирян від кліру, формують певну елітарність останніх у церковному житті, то вживання українською церквою національної мови долає цей бар'єр. Майже з часів своєї появи в Україні православ'я мало Святе писмо національною мовою. В середині XVI ст. син протопопа з Сянока Михайло Василієвич свідчив, що в храмах України на службі Божій читали український переклад Євангелія та Апостола, зокрема переклад славнозвісного Пересопницького Євангелія.

Митрополит П. Могила в своїй праці "Сказания о чудесных и замечательных явлениях в церкви православной (южно-русской, молдо-валахийской и греческой)" повідомляє, що в м. Медені на Поліссі в районі Пінська у священика Федора Брюяна було знайдено Євангеліє на престольне, на мембранах писане, подароване церкві "Володимиром Ольгердовичем, великим князем руським", тобто датоване другою половиною XIV ст. Залучення українців національною мовою до Святого писма сприяло не лише більш високому розумінню ними Євангельських текстів, а й формувало у них самосвідомість національної єдності, зміцнювало основи національної культури.

Міжконфесійна боротьба наприкінці XVI – XVII ст. спричинила кінцеве оформлення та небувалий розвиток полемічного стилю української мови та сприяла розвитку науково-теологічного стилю. Вона спонукала обидві сторони збагачувати літературно-мистецький арсенал засобів впливу на людей. Для підтвердження своїх думок полемісти часто вдавались до цитування і перекладів українською мовою із творів східних і західних християнських богослівів, самі робили переклади праць іноземних авторів.

Протистояння між публіцистами різних конфесій, змагання шкіл, що належали різним церквам, стимулювали всіх учасників полеміки до розвитку науковості аргументації. В нових умовах західні пізнавальні та доктринальні знаряддя застосовують для протистояння тиску самого Заходу. Православні школи, щоб мати змогу конкурувати з католиками, реорганізуються П. Могилою за західним зразком. Засвоєння в них латинської мови і предметів, які вивчалися у освітніх закладах Європи, відкривало шлях до загальноєвропейських джерел освіти. В межах "православної слов'янищини" з'явилась сфера "православної латини". Таким чином, в першій половині XVII ст. Україна здійснює нову зустріч грецького світу із світом латинським. Ця зустріч не була зовсім мирною, коли зіткнулись між собою вірні прихильники православної традиції греко-візантійського походження, як І. Вишенський, та прихильники орієнтації на західну культуру за польсько-латинським зразком, як П. Могила, за яким пішло багато людей культури свого часу.

Більше того, в цей час спостерігається витіснення світогляду, який спирався тільки на ідеалізовану традицію, замкнену в собі (І. Вишенський, І. Копинський). Вже "Пересторога" (1605 – 1606 рр.), автором якої, найімовірніше, був Юрій Рогатинець, закликає українське громадянство до діяльної участі кожного члена нації у відродженні України та стриманні колонізації на противагу тезі про спасіння лише своєї душі. Домінуючою стає постать митрополита П. Могили як приклад вдалого поєднання традиції та культури свого часу.

За часів П. Могили для української православної церкви настав якісно новий етап. Владика чітко усвідомлював, що в умовах відсутності в Україні власної державної інституції національним репрезентантом її народу має стати церква. Його освітня реформа, що забезпечила підготовку священницьких кадрів, заходи щодо налагодження дисципліни, впорядкування внутрішньої структури церкви, очищення морального обличчя духовенства, підготовка й видання богослужбних книг, зокрема „Православного сповідання віри”, піднесли православну церкву на необхідний рівень незалежного існування. Вона стала значним чинником не тільки в рамках тодішньої державної формації, а й висунулась на чільне місце серед всього православного світу.

Розглядаючи вселенське православ'я як поєднання національних церков, митрополит прагнув, як і його попередники, утвердити в

українському православ'ї ті його риси, які надавали йому національно-культурну окресленість, виводили в ранг самостійної одиниці православного світу. Такими рисами були демократичність, євангелістськість, національний характер, відкритість, побутовість. Таким чином, діяльність П. Могили забезпечила українцям самовартість європейського народу, а православ'ю – авторитет, стійкість та перспективи за нових реалій.

Ще однією рисою української православної церкви, що визначає її самобутність, є християнськість. Вона виражалась у прагненні духовенства в усьому слідувати приписам Євангелій, віддавати перевагу благодатним новозавітним книгам. Це спроба добитися переваги апостольського канонічного устрою церкви, здолати той цезаропалізм, який був закладений в православ'я Візантією. Протягом століть в українській церкві формувався канонічний устрій, який ґрунтувався на незалежності від світської влади, що відповідало євангельському принципу: кесарево – кесарю, а Боже – Богові. Необхідно розрізняти принцип соборноправності, що, як уже зазначалось, передбачав участь громадськості в вирішенні релігійних питань та соборне управління церквою і прагнення української православної церкви добитися невтручання в церковні справи офіційної влади і можновладців.

В цьому плані цікавим було бачення православним духовенством права польського короля на “подання хлібів духовних”. Якщо католики, а вслід за ними і уніати розглядали це право в прямому значенні, то для православних це не є призначення, навіть не рекомендація королем певної особи на духовну посаду. Православні ієрархи пояснювали цей процес як представлення державній владі вже обраної і навіть висвяченої особи на духовне достоїнство духовною ж владою. В основу такого розуміння права “подання хлібів духовних” лягли звичаї ще Київської Русі, коли ієрархів, як правило, присилали з Константинополя.

“Сутілікація” подавала порядок призначення на духовну посаду, який православні вважали законним. Він передбачав дві “презентації”. Перша “презентація” передбачала представлення королю через виборчу грамоту кандидата, обраного клиросом разом з міською капітулою. Король же стверджував за обраним кандидатом відповідні його становищу церковні маєтності та давав грамоту з проханням на висвячення до вищестоячого православного ієрарха (київського митрополита, константинопольського патріарха). Це була

друга “презентація”. Українському християнству також притаманна ідея вселенності. Протягом всієї своєї історії українська православна церква виконувала вселенську місію.

Таким чином, в першій половині XVII ст. були сформульовані основні засади обґрунтування автокефалії української православної церкви. Право України на власну церкву доводилось на документальному рівні, виходячи із постанов, грамот, рішень вищих урядових органів держави. Українська православна церква мала законні підстави на існування, що безпосередньо пов'язувалось із буттям самої нації. Вона мала ряд особливостей, що виокремлювали її серед інших і визначали як українську. В суспільній свідомості відбувалось ототожнення понять боротьби за українську православну церкву і боротьби українців за національні права на теренах багатонаціональної Речі Посполитої.

§ 1.2. Проблема національної ідентичності в ідеології уніатів

Кінець XVI – початок XVII ст. стали часом, коли започаткувались глибинні зміни в менталітеті українського суспільства. Теза “католик – значить поляк, русин – православний” залишалась актуальною лише на рівні суспільних низів, простолюду. Інтелектуальна еліта вже не тримається своєї конфесійної приналежності, а значно розширює світогляд, і основою її світобачення вже є щось більше, ніж релігія. Без сумніву, ми можемо констатувати, що в досліджуваній період елітарний прошарок суспільства чітко усвідомлював, що національна приналежність не обов'язково збігається з певною релігійною конфесією. Конфесійні відмінності, перехід з однієї віри в іншу не завжди перешкоджали національній ідентифікації. Віра не розкривала етнічної єдності, хоч часом і сприяла національній переорієнтації. Кирило Лукарус писав з цього приводу, що “суперечки між східною і західною церквами можуть відштовхувати невчених і простих людей, але вчені люди ретельно виводять єдине розуміння любові Христової”. Виходячи з цього, уніатська церква вже з перших років свого існування по суті була українською національною церквою, яка згодом через віки збереже самобутні традиції та обряди. Власне поява греко-католицизму в Україні стала проявом цих змін в ідеології суспільства.

Національна самосвідомість в українському суспільстві проявлялась як на нижчому – етнічному, так і на вищому – ідеологічному рівнях. Одним із її чинників було, на думку Я. Дашкевича, переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливості “руської крові”, що було притаманне і православним, і уніатам. Проявом цієї спадковості є боротьба за національні права, зокрема боротьба уніатського духовенства за рівноправність з поляками; опрацювання лідерами провідних верств суспільства сукупної програми так званих вольностей для нації; підкреслення автохтонності своєї нації, боротьба за історичні традиції нації: культ князів, піднесення величності київської держави, відновлення національних пам’яток минулого – Святої Софії, Спаса на Берестові, Десятинної церкви; боротьба за право вважати своїм центром Софійський собор, який в уявленні уніатів був національною святинєю, змагання за офіційні державні права української мови.

Уніати розуміли, що церква покликана здійснювати спасіння людей незалежно від національного походження, державного громадянства і соціального статусу, але як конкретна історична організація вона є частиною конкретної національної культури. Своєю розв’язанням церковних проблем в душі “і Схід, і Захід”, вони намагались сформулювати своє розуміння національних проблем, висували оригінальні ідеї, які випередили свій час.

Представники уніатської церкви усвідомлювали свою належність до українського народу та зберігали глибоку відданість руським традиціям. У вступі до “Дезідероза” (1625 р.) Касіян Сакович писав: “Ми діти одного батька, сини однієї матері, тож чому розриваємо згоду, на що одні одних живими посидаємо до пекла, нащо одних виклинаємо”. Мелетій Смотрицький, будучи ще православним, визнавав існування двох Україн, тобто в свідомості українських православних полемістів уніати теж були українцями. В “Покірній просьбі” вчений зазначав: “Вольність служить двоюко українському народові, котрий є релігії римської, послушенства західного, й українському народові, котрий є релігії грецької, послушенства східного”. Він доводив, що “не релігія поляка поляком, литвина литвином, русина русином робить, а уродження і кров руська”. Тобто, етнічна приналежність має бути визначальним фактором, хоч це поняття для XVII ст. було досить розмитим.

В центрі полемічних творів Смотрицького 20-х років XVII ст. постають національно-церковні вольності українців, доведення тези,

що не віра об’єднує людей, а національне походження. Постійною величиною для нього виступає “національне”, тоді як “конфесійне” – змінною. Вчений доводить, що вибір віросповідання зумовлюється свободою волі людини. Віра – це справа власної совісті, в той час коли походження є ознакою приналежності до певної народної спільноти, що має свої історичні корені. Саме почуття національної солідарності має об’єднувати людей рідного краю і забезпечувати мирне існування суспільства. М. Смотрицький як високоосвічена людина стояв у своїх церковно-догматичних поглядах понад вузьким конфесіоналізмом. В ідеалі для нього церква мала бути інституцією, що об’єднує людей різних націй і віросповідання.

Полеміка 20-х років XVII ст. відбувалась без участі католиків. За виразом самих полемістів тепер “русин русина безчестити почав”. Тобто, для православних авторів цього часу уніати залишаються частиною Русі. На їх думку, ті відступили від істинної віри, обрали фальшивий шлях. Але вони залишаються частиною українського народу, і завдання полягає в тому, щоб повернути їх на “правдиву дорогу”. В той же час для лідерів обох церков головним є не зовнішні авторитети (Рим чи Візантія), а завдання нести внутрішній зміст: в своїй церкві повинні бути свої люди. Церква повинна відповідати характерові нації, бути українською для українських душ в їх єднанні з Богом.

Представники обох церков вважали Київську митрополію цілістю, яку треба зберегти неподільно. Обидві сторони були переконані, що всі повинні прийняти єдину церковну владу. Тому закономірними були зустрічі православних з уніатами, які розпочались з кінця 1623 р. Їх ініціаторами та активними учасниками стали православний митрополит Й. Борецький, архимандрит, а згодом митрополит П. Могила, архієпископ М. Смотрицький та уніатський митрополит Й. Рутський. Метою цих зустрічей було, насамперед, зближення двох конфесій, а в подальшому об’єднання в межах новоутвореного Київського патріархату. Так, вже в січні 1624 р. Рутський направив своїх послів в Київ до православного духовенства для переговорів про церковний союз та утворення власного патріархату.

Про необхідність об’єднання церков заради процвітання нації наголошував А. Кисіль. На його думку, православно-уніатське об’єднання стане основою процесу відродження українського народу, який посіде гідне місце серед народів Речі Посполитої, що

“квітнуть”. Аналізуючи зміст його промов, П. Сас робить висновок, що А. Кисіль розглядав православних і уніатів репрезентантами одного руського народу, оскільки вони мають спільну історичну пам'ять, культуру, мову, колективну долю, політичні символи і моральні цінності.

Характерно, що і в свідомості поляків уніати залишались українцями. Показовим в цьому плані є діалог “Русин, або звідомлення про розмову двох русинів, схизматика з уніатом”, написаний чи Т. Скупенським, чи К. Скупенським. Так чи інакше, книга була опублікована Каспером Скупенським, польським нотаріусом зі Старої Варшави, з його власними коментарями. Автор називає і православних, і уніатів русинами. Не дивлячись на те, що “Русь схизматська” і “Русь уніатська” протиставляються, досить часто зустрічається ототожнення Русі з уніатами. Для аргументації своїх позицій “уніат” посиляється не тільки на східних опців церкви, а й на князя Володимира, княгиню Ольгу, святих Бориса й Гліба, руських православних митрополитів. Автор зазначає, що уніати та православні належать до одного народу, адже “ми – Русь так, як і ви. Ми (священники) як і ваші на слов'янській мові і на основі старих церковних обрядів відправляємо богослужіння”.

В уявленні провідних кіл польського суспільства існувало переконання, що православні відійшли від Флорентійської унії. Про це свідчить грамота Сигізмунда III про надання уніатському київському митрополиту І. Потію Києво-Печерської архимандрії, причому звання архимандрита Києво-Печерського монастиря назавжди поєднувалось з митрополичим саном. Єдиною умовою було збереження Потієм вірності унії, від якої православні відступили. Документ було видано в жовтні 1599 р., коли основні праці уніатських полемістів були ще не написані, і уніати аж ніяк не могли вплинути на формування цієї думки. Виходячи з цього, саме уніатське духовенство розглядалось поляками правонаступником привілеїв православної церкви в Литві та Речі Посполитій, оскільки права й привілеї руському духовенству були дані у відповідь на підтримку ними Флорентійської унії.

Сигізмунд III теж сприймав уніатів як русинів. Видаючи грамоти духовенству уніатської церкви, він вживає термін “духовенство релігії руської”. Факт невизнання урядом Речі Посполитої тривалий час існування в Україні двох церков в першу чергу свідчить про те, що урядові кола держави сприймали уніатську церкву як церкву

українського народу. В листі від 10 вересня 1608 р. Сигізмунд III звертається до митрополита Потія, щоб останній навів порядок в єпархіях, звернув увагу на київські церкви та перевінив витрати Києво-Печерського та інших православних монастирів, ігумени яких незаконно витрачають гроші, на що скаржаться піддані. Перевіряти витрати православних монастирів не входило в юрисдикцію уніатського митрополита, але, очевидно, король розглядав уніатську і православну церкви в Україні як єдину церкву з спільними внутрішніми проблемами. При цьому документи підкреслюють належність Потія до уніатської церкви, про що свідчить його титул – “київський уніатський митрополит”.

Аналогічно і для Риму уніати виступали представниками руського народу. Документи і кореспонденція папської курії свідчать, що уніатська церква сприймалась папським престолом як церква “рутенів”. В бреве Климента VIII до митрополита Рогози від 7 лютого 1596 р. мова йде про “руський народ”, в повідомленні Риму про суд над Никифором говориться про “рутенську католицьку релігію” та “руський народ”.

Торкаючись питання національної самосвідомості, уніати підкреслювали, що національні бар'єри зберігаються і в католицькій церкві. Українець залишається українцем, бо неправда, що “коли хтось з руського народу стає римської віри, зараз перетворюється в іспанця чи італійця за походженням”. Греко-католики повинні були переконати громадськість, що вони не відрікаються від руських традицій і мають намір зберегти їх в нових умовах, відповідно модифікувавши. В результаті цього і православна, і уніатська церкви мусили бути традиціоналістськими, доводячи, що саме їхня церква, а не супротивна є правдиво руською.

Уніатські діячі виступають чільними носіями європоцентристських аспірацій, знаком яких є зв'язок з Римом – античною столицею, духовним центром та школою мистецтв. Вони вбачали в унії єдиний порятунок руської віри від неминучої загибелі. Для творців унії вона повинна була стати перешкодою на шляху асиміляції, окатоличення та ополячення українців в державних межах Речі Посполитої та засобом збереження національної єдності і зміцнення опорної сили руської спільноти під тиском польсько-католицької системи.

Іпатій Потій

Для І. Потія унія не є самоціллю, навіть не є кроком до відновлення давнього єднання християнських церков, а насамперед це засіб вивести "Русь" із церковно-релігійної кризи. Це не просто справа служіння церкві, яка повністю розчиняє в собі особистість її слуги, а особисте діяння, що вимагає енергії, відповідальності, громадської безкорисливості. Аналізуючи хроніку життя І. Потія, стає зрозумілим, що саме почуття обов'язку зробило його творцем унії, яку вчинив він, як зазначає в "Апології унії" (1609 р.), "с потреби великое душевное спасения моего и овец моих".

Єпископ, а згодом митрополит І. Потій доводив, що унія гарантувала укріплення "вольностей" православної церкви, мала забезпечити піднесення освіти шляхом залучення в Україну вчителів та підготовки українських перекладів Святого Письма і патристики. Твір "Унія", написаний ще в 1595 р., є символом віри митрополита. Автор здійснив спробу поставити публіцистичний місток через безодню між грецькою і римською церквами, намагаючись звести різниці між двома церквами до трьох істотних відмінностей: питання про походження Св. Духу, чистилище та першинство папи.

Майбутній митрополит А. Селява в творі "Антиоскарження", як зазначає П. Кралюк, постає перед нами як "ширий носій руського патріотизму", оскільки його не менше православних хвилює те, що більшість руських магнатів і шляхти перейшли в католицизм чи протестантизм. Головне завдання українського духовенства зберегти руську віру. Саме унія покликана вирішити цю проблему, яка, на відміну від традиціоналістського православ'я, зруйнованого протестантизмом, стане перепоною на шляху до католицизму.

Ставши уніатом, М. Смотрицький підкреслював вигідність унії, яка відчинить шляхетському стану двері до земських урядів та сенаторських гідностей, а міщанству – до участі в міському самоврядуванні. Унія мислилась її творцями як опора для здійснення церковних реформ, що не повинна якимось чином порушити цілісність православних традицій, і як засіб захисту православ'я від

наступу католицизму й протестантизму. Як свідчить М. Дмитрієв, по суті це була програма зміцнення православної церкви.

Однак, в уявленні простого народу унія сприймалася як насадження католицизму. Тобто, вороже ставлення викликали не ті чи інші конкретні особливості віровчення, богослужіння чи способу життя уніатського духовенства, оскільки зовнішні ознаки обох церков майже не відрізнялись, а те, що уніатство асоціювалось як перехід в католицьку віру.

Православні звинувачували творців унії, що вони порушили власні обітниця триматись віри батьків. Але в свідомості уніатів прийняття унії не було порушенням обіцянок. Вони вважали і намагались довести, що не зрадили віри своїх батьків, вони залишились при ній і вони залишаються частиною свого народу. Змінювалась лише юрисдикція, а натомість з'являлась можливість культурного зближення із Заходом. І. Потій намагався в своїх творах, зокрема в "Антирризисі", виробити переконання, що Берестейська унія сильна не своєю власною силою, а вона є простим відновленням старовини, продовженням починань Ісидора та Мисаїла. Тому владика, що прийняв унію, не відступник, а оборонці старовини. Більше того, всі привілеї, які одержала православна церква від польських королів з часів Флорентійської унії, вона дістала як унійна церква. Виступаючи з цих позицій, уніатські ієрархи намагались зіпертись на традицію. Адже в той час авторитет традиції був дуже високим, і істинним вважалось тільки те, що пройшло випробовування часом.

Виходячи з цього митрополит твердив, що унія Київської митрополії з Римом є не нововведенням, а поверненням до традицій. Для підтвердження своєї думки він провів історичне дослідження. В 1605 р. Потій звернувся до Віленського магістрату, щоб той засвідчив достовірність його знахідки. В Кревській церкві він знайшов книгу "старосвітським письмом уставним словенською мовою писану ... інтрюліговану, дуже стару", в якій містився опис Флорентійського собору та лист київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV, датований 1476 р. Тоді ж владика опублікував ці документи на слов'янській та польській мовах. Ще раніше, в 1602 р. в Холмі було віднайдено пергаментний лист одного з творців Флорентійської унії київського митрополита Ісидора.

Для митрополита було важливим і забезпечення достовірності процесу укладення унії. Він турбувався, щоб нащадки мали

правильне уявлення про створену ним церкву. Тому він заповідав листи та привілеї щодо унії в спеціальній скриньці передати на зберігання віленському єпископу, щоб "ні в якому разі не загубилися і не пішли по чужих руках, як це трапилось" з документами Флорентійського собору.

Характерно, що всі уніатські полемісти твердили, що зв'язок української церкви з римською ніколи в історії не переривався. Вони доводили, що українці прийняли християнство з Риму, а Флорентійська та Берестейська унії були проявами того первісного зв'язку, що слабнув. Мабуть яскравим прикладом цього був твір віленського архимандрита Л. Кревзи "Оборона церковної єдності" (1617), який був більш історичним чим полемічним. На підставі стародавніх "слов'янських" книг, що були в ужитку по церквах та монастирях того часу, давніх хронік, історичних матеріалів він обґрунтовує зв'язок української церкви з Римом від самого початку християнства.

Берестейські рішення бачаться автору зіпертими на досвід повсякденного пошуку Київською митрополією шляхів до збереження чи відновлення канонічних стосунків з Римом. Книга написана як діалог з "Палінодією" З. Копистенського. Однак, обидва твори єднало найголовніше — прагнення виділити домінанти церковної історії та знайти місце для національної частини єдиного містичного Тіла Христового. В іншому творі уніатських полемістів "Подвійна вина" на перше місце висовується історична теза, що руська церква ніколи не була залежною від Константинополя.

Зміцненню та подальшому розвитку національно-релігійної самобутності уніатства могло послужити збереження в церковному житті візантійсько-слов'янської обрядової традиції. В уніатській церкві довгий час східнохристиянська спадщина залишалась важливою опорою в проповіді, розвитку теології та філософії. Тривалий період педагогічні прийоми, принципи та посібники залишались православними. Візантійсько-слов'янська церковна та історична традиції займали центральне значення в фонді ідей та пам'ятників, на які опирались уніати.

І Потій, і Кревза, і ряд інших полемістів в своїх творах звертались насамперед до праць східних отців церкви, свідомо уникаючи посилянь на західні авторитети. Вчені уніатської церкви, зокрема Йосафат Кунцевич, вважали свідчення руських писань переконливішими за латинські чи грецькі праці. Всі аргументи на

захист унії Й. Кунцевич брав із "старих слов'янських книг", постійно збираючи з руських літописів тексти, які свідчили, що Русь від самого хрещення прагнула до єднання з Вселенською церквою. Унікальність цього вченого полягала в тому, що однозначно визначаючи і обороняючи догматичне вчення католицької церкви, він трактував його ґрунтуючись на східнохристиянській традиції, суворо тримаючись "старовини" у питаннях віровчення та обряду.

Причиною цього є не обмеженість світогляду вченого, а, насамперед, особливість його особистого бачення проблеми подолання розділення церков. Його світогляд формувался під впливом таких творів як "Слово про Закон і Благодать" київського митрополита Іларіона, "Похвальне слово отцям собору у Констанці" київського митрополита Григорія Цамблака, його проповідей. Особливе значення в цьому плані мало "Слово про Закон і Благодать", що специфічним способом передає зміст єдності західного та східного християнства.

Одним зі найважливіших моментів унії було санкціонування церковнослов'янської мови як літургійної. Збереження цього традиційного знаряддя духовності було важливим в плані утвердження національно-релігійної ідентичності русинів у церковно-релігійному контексті Польщі, де конфесійною мовою була латина. Мова об'єктивно залишалась тією ланкою, що тримала українців у рамках єдиної культури. Ще більше значення мало те, що уніатська церква зберігала та розвивала живу українську мову. Саме ця мова залишалась єдиним чинником етнічної свідомості українців, об'єднувала релігійні конфесії в єдину українську націю. Адже і православні, і уніати писали однією мовою й, врешті решт, представляли одну культуру.

Митрополит І. Потій, виконуючи свої обов'язки, часто їздив по єпархіях з пастирською метою і проповідував живою руською мовою. Пізніше Й. Рутський писав, що уніати захоплювались слов'янськими книгами, а "руську мову і публічно на проповідях ми вживаємо, і приватно нею між собою розмовляємо...". Вся його діяльність була спрямована на піднесення національного самоусвідомлення українців. В його творах, листах постає окрема Русь-Україна, що поступово виборює для себе право громадянства не тільки в церквах, урядах та сеймах, але й розмовній мові. Для нього український народ — це окрема одиниця, з кожної точки зору рівноправна з народом польським чи московським.

Освітня діяльність уніатського духовенства сприяла появі національної інтелігенції. В результаті навчання в польських, римських та власних навчальних закладах з'являлась українська церковна та світська інтелігенція. Відразу по укладенню унії уніати спрямували великі зусилля на заснування руських шкіл з викладанням грецької мови. І. Потій відкрив школи у Бересті та Володимирі. В 1597 р. король передав під опіку і управління митрополита Берестейську руську школу, збудовану місцевим братством, щоб "ліпший порядок і наука" були. На утримання школи та оплату праці вчителів виділялись села Торокань і Лисень, що належали Жидичинському монастирю.

З 1608 р. діяла школа при соборній церкві Успіння Богородиці у Володимирі. На її утримання І. Потій передав "третину тисячі золотих польських, а пану бакалавру – кожного року – третину сотні золотих польських". Документи свідчать, що цей навчальний заклад існував і в 1616 р. В 1631 р. єпископ І. Мороховський заповідав йому шістьсот польських золотих.

Йосиф Вельямін
Рутський

Й. Рутський намагався заснувати кілька руських шкіл, в яких могла б навчатись руська шляхта. Завдяки його старанням було відкрито школу в Мінську, в 1624 р. – в Новогрудку. Ще будучи намісником Віленського Троїцького монастиря, в 1615 р. він отримав королівську грамоту на право заснування шкіл у цих містах. Щоб заохотити молодь до навчання в уніатських школах, цим установам надавались права і привілеї католицьких середніх навчальних закладів. Зокрема, передбачалось викладання грецької, латинської, словенської, польської та руської мов.

В цілому на той час в Україні функціонувало близько тридцяти шкіл. Цікаво, що очолювали їх та займали провідні позиції представники василіанського чину, які, в результаті широкого реформування ордену Й. Рутським, почали займатись активною апостольською діяльністю. При школах створювались так звані Марійні дружини, що організовували молодь на широкій релігійно-духовній основі. Митрополит з цього приводу писав: "І так Русь побачить, що ми справжня Русь, бо ми

прикрашаємо рідну мову". Йосиф Вельямін Рутський мріяв про навчальний заклад, який задовольнив би потреби всієї церкви. Взагалі, це дуже цікава постать в історії української греко-католицької церкви. В. Липинський так писав про нього: "Був у Польщі владикою з українським національним переконанням і міг шире, не надуживаючи національного імені, бажати загального добра народу".

І. Потій планував заснувати власну духовну семінарію. Перебуваючи разом з К. Терлецьким у Римі (1595 – 1596 рр.), він познайомився і запросив в Україну доктора богослов'я грека Петра Аркудія. Незважаючи на великі труднощі в зв'язку з відсутністю професури, яка б володіла латиною, митрополит все-таки відкрив в 1601 р. семінарію у Вільно. Викладачем цього навчального закладу, в якому навчалось лише дванадцять учнів, був і Аркудій. Відомо, що до відкриття семінарії, зокрема в 1599 р., він працював вчителем у вищезгаданій Берестейській школі, за що отримав в пожиттєве управління монастирське с. Торокань, а в 1601 р. за клопотанням Л. Сапегі одержав Лаврашівську архимандрію з вотчинними людьми, угіддями і прибутками.

Матеріальне становище семінарії підтримував Сигізмунд III, який в 1605 р. передав на її утримання с. Печерани з присілком Ленишовиці в Новгородському повіті, села Сингачі і Листоли в Пінському повіті, які незаконно тримав пан Абрам Мишка, села Гудилівичі і Пересудовичі, якими безправно володіла дружина Гаврила Солтана. Існував уніатський навчальний заклад в Холмі, про що свідчив холмський єпископ Мефодій Терлецький, перебуваючи в 1644 р. з місією у Сербії. Він радив послати кількох найталановитіших хлопців до його школи-гімназії, в якій вони зможуть вивчити "чистий грецький обряд".

Вищу богословську освіту можна було отримати за кордоном. Починаючи з 1615 р. українці могли завершити свою освіту в так званих колегіях академічного типу. За поданням митрополита Рутського у цих колегіях гарантувалось визначене коло місць для студентів грецького віровизнання з Русі: по шість у Браневі (Браунсберзі) та Вільно, по два в Оломоуці, Празі й Відні, чотири – у Грецькій колегії в Римі та два – у Граці. Пільгами користувався передовсім орден Василіан, і власне таку дуже високу на той час освіту отримували більшість з ієрархів уніатської церкви – митрополити, єпископи, архимандрити. Крім того, чимало

українських юнаків навчались в західних вищих навчальних закладах поза квотою. Вихованці цих закладів принесли в Україну плоди західної вченості. Однак, всі зусилля було направлено на оволодіння знаннями Заходу, щоб мати змогу змагатись з католицизмом і на конфесійному рівні.

Уніатське духовенство розглядало свою церкву як суттєву ознаку української національності, а тому намагалось протидіяти переходам українців в католицизм. В 1624 р. митрополит Рутський у повідомленні в Рим свідчив, що кожного року бодай сто осіб шляхетського походження залишають унію і приймають латинський обряд. Навіть василіани переходять в католицизм. Владика наважився зауважити римській конгрегації пропаганди віри, що таку унію не можна назвати унією двох рівноправних обрядів, а швидше подавленням одного обряду іншим. Найболючішим докором з боку православних був для нього закид, що "унія позбавила Україну національної прикраси, що нею є лицарський стан і стала тільки помостом до латинства". Рутський присвятив все своє життя боротьбі проти цього.

Таким чином, фактично в першій половині XVII ст. в Україні функціонувало дві українські церкви. Уніатська церква теж стала виразником інтересів частини українців. Активна різнопланова діяльність уніатських ієрархів забезпечила формування основ світоглядної концепції нової церкви на українських землях, що ґрунтувалась на національних засадах. Уніати усвідомлювали свою належність до українського народу і намагались будь-якою ціною довести це. Своїми полемічними творами та практичною діяльністю по розбудові своєї церкви, збереженню традиційної православної обрядовості й церковнослов'янської літургії, використанню розмовної українсько-руської мови, створенню мережі освітніх закладів вони стверджували ідентичність з українським народом. Більше того, і православні полемісти, і офіційна влада, і польське суспільство, і папський престол розглядали уніатів як частину Русі.

§ 1.3. Фактор самостійності України у діяльності козаків і православного духовенства

Протягом першої половини XVII ст. ідея боротьби за релігійні права забарвлює всі політичні та соціальні протиріччя в Україні. В

таких умовах православна церква, маючи кількавікову традицію та заручившись підтримкою козацтва, виступала для місцевих жителів як важливий авторитет. Інтегрована в українські суспільні структури, вона була одним із найголовніших соціальних регуляторів. Хоч її позиції були значно підірвані, вона продовжувала користуватись великим впливом в Україні. Цьому значно сприяв союз православного духовенства з козацтвом. Адже останнє в той час фактично стало провідною соціальною силою українського національного руху, а православне духовенство давало цьому процесові релігійно-ідеологічне забезпечення. Православну церкву та українське козацтво зближувало ще й те, що вони знаходились в опозиції до офіційної влади. Це спонукало їх шукати шляхи до порозуміння та виступати спільно в боротьбі за свої права й привілеї.

Ще наприкінці XVI ст. козаки починають активно втручатись в суспільно-політичні та церковно-релігійні відносини в Україні. Зокрема, загони С. Наливайка взяли помітну участь в боротьбі навколо підготовки та впровадження церковної унії. Вони здійснили кілька нападів на прихильників унії. Луцький староста Олександр Семашко звинувачував острозького священика Дем'яна Наливайка, що він із загонами князя Петра Воронницького та пана Олександра Гулевича, які підтримували повстання, напали на м. Тучин, що належало Семашку, розорили маєток, забрали коней та худобу і знайшли притулок в Острозі. Інші повстанські загони Григорія Лободи здійснили напад на Луцький замок — головний осідок Семашка.

Взимку 1595 – 1596 рр. козацький загін Семерія Наливайка за допомогою слуги єпископа Терлецького князя Флоріана Гедройца пограбував маєтності Луцької єпископії, особисте майно єпископа та його брата Яроша Терлецького. Зокрема, скориставшись від'їздом К. Терлецького в Рим, 14 грудня 1595 р. вони здійснили наїзд на єпископський маєток Будорож, а 14 лютого 1596 р. — на маєток Дубую, що належав Я. Терлецькому. Згодом козаки на чолі з Ф. Гедройцем напали на м. Отавчиці. Повстанці забрали речі єпископа, що зберігались в пінського міщанина Григорія Крупи: золото, срібло, клейноди, шати, убори церковні, гроші, листи, привілеї, справи різні, мамрани на борги значних сум пенезей. Золоті і срібні речі вони частково передали "попу острозькому Дем'яну".

Цікаво, що князь Острозький не використав королівського дозволу на арешт винуватців. Більше того, за його наказом

острозький староста Ждан Боровицький кинув до в'язниці єпископських послів. Всі ці події можна пояснити лише тим, що старий князь активно боровся проти унії, оскільки ієрархи не взяли до уваги його унійні плани. Можливо, що козаки нападали на уніатських діячів на замовлення князя Острозького. В такому разі, як вважає С. Плохій, вони були скоріше інструментом, ніж самостійним чинником у релігійній боротьбі 1595 – 1596 рр. і не мали власної релігійної програми. Однак, їх дії засвідчили факт існування нового суб'єкта суспільно-політичних відносин в Україні, із силою і значимістю якого необхідно рахуватись.

Православні ієрархи швидко оцінили нову ситуацію і зуміли використати її на користь своєї церкви. Вже протягом першого десятиліття XVII ст. запроваджується принцип співпраці православної церкви та козацтва. Завдяки зусиллям духовенства в козацькому середовищі закріпилось усвідомлення зв'язку Війська Запорізького з традиціями князівського війська, зі "старою Руссю", що зберігало в суспільстві відчуття національної окремішності. Тісний союз між церквою та козацьким військом дещо стабілізував життя православної громади, а також створював перспективи на її майбутнє. Підтримка козаками православних владик давала можливість чинити опір їх опонентам. Поступово змінювались форми боротьби, а відтак поряд з різноманітними протестаціями до короля чи сейму, позовами до судів та відмовами священиків коритись уніатському митрополиту тепер траплялись і збройні виступи.

Ще в жовтні 1599 р. уніатський митрополит І. Потій скаржився на києво-печерських монахів, що вони за допомогою козаків не допустили його введення у володіння селами, що належали монастирю, і передавались йому як архимандриту Києво-Печерської Лаври. Щоб утримати за собою цю обитель та її маєтності, в наступному році православні знову використали козаків. Так, коли митрополічий служебник Ф. Пучковський прибув перепідпорядкувати І. Потію с. Печерськ в Ошмянському повіті, то маєток охороняв озброєний загін козаків. Служебника та возного, коли вони наблизились до воріт, навіть обстріляли.

Досвід співпраці печерських монахів із запорозьким козацтвом в 1610 р. успішно використало православне духовенство м. Києва у протистоянні з уніатським митрополічним намісником ігуменом Видубицького монастиря протопопом Антонієм Грековичем. Православні священики закликали місцеве населення не ходити до

Софіївського собору, поки богослужіння там будуть здійснювати уніати. Діючи в цьому напрямі, загін на чолі з козаками Петром і Іваном виставив пости на вулицях, що вели до Софії й пояснювали людям, що їх хочуть хрестити в "лядську віру". В цьому випадку, як і в наступні рази, козаки однозначно підтримали православний клір, виступивши проти уніатів.

29 травня 1610 р. гетьман запорозького війська Григорій Тискиневич надіслав лист до київського підвоєводи Михайла Мишки-Холоневського, в якому просив стримати Грековича, бо козаки "за церкву свою Східну і за віру грецьку готові голови покласти". В козацькій декларації 1610 р. проголошувалась повна солідарність козацтва з українським православним духовенством в справах релігійної боротьби й готовність козацтва служити їй всіма силами своїми.

Грекович в протестації, внесеній до Київських гродських книг, підтверджував дані про відносини київського духовенства з козацтвом. Він скаржився, що гетьман Г. Тискиневич прислав київському підвоєводі лист, в якому давав згоду на його вбивство, і що вже був напад одним козаком. Більше того, митрополічий намісник подав позов до королівського задворного суду на православне духовенство та міщан, в якому звинувачував їх в організації замаху на нього, що мав місце у Видубицькому монастирі. Якийсь запорожець проник на територію монастиря і вистрілив в Грековича, проте не влучив.

На нашу думку, в перші десятиліття XVII ст. уніатські ієрархи допустились ряду стратегічних помилок, недооцінивши силу козацтва. З моменту виникнення їх церкви владики розглядали козаків як деструктивний елемент, функції якого обмежувались бунтами та розбійництвом. Тому вони зайняли позицію засудження їх діяльності, зробивши ставку на польський уряд та українських можновладців. Для більшості уніатських діячів, світогляд яких формувався в елітарному аристократичному середовищі і віддалених від проблем Наддніпрянської України, козацтво було чуже і незрозуміле. Однак, вже дії напівайківців засвідчили те, що козаки можуть досить відчутно впливати на суспільно-політичну ситуацію. Це швидко оцінили православні ієрархи, і саме вони почали широко використовувати козацтво в протистоянні зі своїми опонентами.

В 1618 р. Грековича таки вбили, коли він знову почав тиснути на православне духовенство. Митрополит Й. Рутський звинувачував

перед Люблінським трибуналом київське духовенство, міщан та шляхту, що вони "здавна противляться зверхній владі своїх митрополитів і підбурюють людей та козаків проти нього, як і проти його попередників". Король призначив комісію для розслідування вбивства, а також наказав місцевій владі в особі київського воєводи Фоми Замоїського, київського єпископа (ім'я в документах не вказано), земського судді Яна Аксака, земського підсудка Петра Златопольського і гродського писаря Павла Реховського всіляко сприяти слідству. Водночас, він вимагав від гетьмана та запорожців видати вбивць. Проте справа залишилась нерозкритою. Можливо, не останню роль у цьому зіграло небажання польського уряду загострювати ситуацію в той час, коли він гостро потребував допомоги українських добровольців у черговій війні з Московією.

Місцеві уніати підозрювали певне коло причетних до цього вбивства сил. На слідстві брат вбитого пізніше агента митрополита Оклінського, направлено до Києва для збирання податків з міщан, стверджував, що вбивство організували "київські козачки – могло бути їх з тридцять, з ведомости войта киевського Федора Ходики и всех радец того ж Киева". Напевне, тут можна погодитись з М. Грушевським, який вважав, що ці вбивства не були ініційовані ні вищим київським духовенством, ні магістратом, а лише свідчили про союз православної церкви з козацтвом та Київським магістратом у захисті православної віри.

В черговій скарзі до Сигізмунда III Й. Рутський свідчив, що козаки чинять як самому митрополиту, так і його слугам "кривди незносные и в отправоу хвалы Божое в церквах перешкодою являються". Більше того, в зв'язку з вбивством Грековича митрополит наклав інтердикт, тобто заборонив відправляти богослужіння в церквах всієї київської діоцезії, поки не будуть знайдені винуватці. Однак, козаки не визнали митрополичого інтердикту, і за їх підтримки православні церкви міста продовжували функціонувати. Король був змушений відрядити до козаків комісарів, щоб вимагати від них підписку про згоду виконати інтердикт.

В 1614 р. архимандрит Києво-Печерської Лаври Є. Плетенецький за допомогою козаків повернув значні маєтності монастиря. До речі, саме за сприяння козацтва він дістав Печерську архимандрію. Зібравши озброєний загін з козаків та своїх бояр і селян, Плетенецький відібрав частину земель в с. Ставках, що в свій час захопив волинський воєвода Олександр Острозький. Митрополит

І. Потій скаржився, що архимандрит та братія Києво-Печерської Лаври відмовляються передати йому прибутки та маєтності монастиря, зокрема осілих на Звіринці, озера Гачище, Барвище, Кальне, дані медові; і, що саме важливе, підговорюють козаків проти уніатського митрополита та духовенства.

Це яскравий приклад того, що православне духовенство безумовно впливало на формування свідомості козацтва та на напрям його діяльності. І це було набагато дієвішим, ніж скарги уніатського митрополита в суди та до короля. Поодинокі спроби уніатів залучити козаків на свій бік були безрезультатними, оскільки були надзвичайно несмілими і запізними. Православний клір отримав монополію у взаємовідносинах з провідною верствою суспільства, якою стало українське козацтво.

На думку В. Щербака, в першій чверті XVII ст. на території Київського воєводства політичні й конфесійні настрої козацтва, міщан, шляхти в багатьох аспектах співпадали тому, що, ймовірно, серед них існувала угода, можливо, навіть у формі присяги, про відстоювання православ'я. Православне духовенство в особі козацтва знайшло могутню підтримку для самозбереження та впливову силу для переваг у релігійній боротьбі. Завдяки діяльності козаків на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним в 1620 р. було відновлено православну ієрархію. Сагайдачний, для якого конфесійні пріоритети були чітко визначені, енергійно проводив політику підтримки українського православ'я. Розглядаючи церкву як вагомий ідеологічний силу, гетьман спирався на неї у своїх соціально-економічних та політичних планах, розраховуючи мирним шляхом розв'язати національно-релігійну проблему.

Патріарх Феофан

На прохання козаків та під їх охороною в Київ прибув єрусалимський патріарх Феофан. Після наради, на якій були присутні представники фактично з усієї України, і яка носила характер національного конгресу, було здійснено хіротонію вищого православного кліру. Крім Феофана, в ній взяли участь софіївський митрополит Неофіт та страгонський єпископ Авраамій. Були висвячені митрополит та п'ять єпископів української православної церкви. Зокрема, митрополитом став ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Йов

Борецький; полоцьким архієпископом та вітебсько-мстиславським єпископом – ієромонах Мелетій Смотрицький; перемишльським та самборським єпископом – ігумен Межигірського монастиря Св. Спаса Ісайя Копинський; володимиро-берестейським єпископом – архимандрит Трахтемирівського монастиря Єзекийї-Йосиф Курцевич; луцьким та острозьким єпископом – ігумен Черчицького монастиря (під Луцьком) Ісайя Борисович; холмським й белзьким єпископом – ігумен Милецького монастиря Паїсій Іполитович.

Згідно традиційної історіографії, в результаті цих дій союз між православною церквою та українським козацтвом, що намічався вже на початку століття, був фактично закріплений. Духовенство отримало сильного військово-політичного спільника, а козацтво забезпечило собі прихильність широких верств українського суспільства, які обстоювали свої національні та релігійні інтереси. На нашу думку, завдяки цьому союзу православне духовенство отримало можливість безпосередньо впливати на діяльність козацтва, спрямовуючи його силу в необхідне для своєї церкви русло. Крім того, формування козацької юрисдикції на значних територіях проживання православного населення сприяло відновленню нормального існування православної церкви та повертало традиційні для православ'я стосунки із світськими владними структурами.

Нововисвячені ієрархи однозначно підтримували дії козаків, оскільки владники фактично існували завдяки козацтву. Перебуваючи в Києві під захистом козацьких загонів, Й. Борецький зміг приступити до виконання митрополичих обов'язків. Адже польська влада офіційно не визнавала нової ієрархії української православної церкви. Митрополиту вдалося відновити соборну діяльність церкви, займатись шкільництвом та видавничою діяльністю.

Водночас, православна духовна еліта намагалася обґрунтувати легітимність нової ролі козацтва в суспільному, політичному, релігійному житті України посиленнями на історичну традицію та уявні зв'язки козацтва з князівськими часами. Зокрема, в Протестації православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. проводилася думка, що козаки є спадкоємцями давнього князівського лицарства, "... що за Олега, монарха руського, по морю плавало і Константинополь штурмувало. Це їх предки разом з Володимиром християлись, віру християнську від Константинопольської церкви прийняли". В цьому документі, авторство якого традиційно приписують Й. Борецькому та

М. Смотрицькому, декларувалась готовність українців терпіти навіть смерть за національно-релігійну справу.

Православне духовенство поряд з козацтвом брало активну участь в суспільно-політичному житті України і досить часто визначало напрям його діяльності. На козацькій раді в урочищі Суха Діброва в середині червня 1621 р., де прийнято рішення про надання допомоги Речі Посполитій у війні з Туреччиною, були присутні і представники православної церкви – митрополит, єпископ Курцевич, близько трьохсот священників та півсотні ченців. Козацька делегація на чолі з П. Сагайдачним та Є. Курцевичем у Варшаві вимагала від польського уряду поступок у релігійному питанні, зокрема визнання шкваченої в 1620 р. православної ієрархії.

Реально оцінюючи перспективи і можливості даного союзу, православне духовенство часто використовувало козаків, щоб покращити матеріальне становище своєї митрополії та протистояти зміцненню позицій уніатської церкви. Наприклад, у 1622 р. козаками був розгромлений Шаргородський уніатський деканат на Поділлі. У вересні того ж року завдяки козацтву православні перешкодили уніатам заснувати при Софіївському соборі василіанський монастир та школу. Десь в серпні до Києва прибули чотири василіани-ченці на чолі з Олександром Школьдицьким, що мав стати настоятелем новозаснованого монастиря. Ймовірно, їх підтримували два місцеві уніатські священники. 21 вересня козаки з великим натовпом православних ввійшли в собор, схопили ченців, ув'язнили їх, а вночі вивезли в Трахтемирівський монастир.

Митрополичий намісник Вацлав Садковський повідомляв, що "запорозьке військо козацьке забрало в полон всіх софіївських ченців". Як свідчать документи, монахи перебували в полоні десь місяць – півтора, після чого були звільнені за посередництва митрополита Й. Борецького. В цей час ігумен Кирилівського монастиря Кипріян Лабунський-Жеребило за допомогою козацького загону здійснив наїзд на маєток уніатського митрополита с. Бабенець. Нападники повідирали борги, захопили митрополичі землі на милу шлюб мастку, завдавши шкоди в тисячу кіп литовських грошей.

В 1625 р. православне духовенство за допомогою козаків провело широкомасштабну кампанію проти київського айїта Федора Ходики та членів магістрату. Наприкінці 1624 р. загострились стосунки між митрополитом Й. Борецьким та київським магістратом і місцевим уніатським духовенством. Очевидно, впливові міщани були

невдоволені тісною співпрацею Борецького з козаками, з якими вони мали непрості стосунки. В результаті війт через посередництво уніатського священика Івана Юзефовича звернувся до уніатського митрополита Й. Рутського, виявивши готовність прийняти унію. Більше того, унійні настрої поширились і серед православного духовенства міста.

Приводом до початку дій православних стало запечатання Ходикою Воскресенської церкви на Подолі та підпорядкування маєтків цього храму магістратові. За цю церкву довгий час судився з київськими міщанами вищезгаданий І. Юзефович, про що мова піде далі. Упорядники збірника "Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст." вважають, що саме в другій половині 1624 р. судова суперечка вирішилась на користь уніата, а війт прийняв рішення запечатати храм до офіційного передання новому настоятелю, або ж парафіяни не визнали унії, і тому Ходика до порозуміння з Юзефовичем запечатав церкву.

На нашу думку, найвірогіднішим є останнє припущення. Підтримка місцевою владою уніатського священика та ще й переговори війта та членів магістрату саме з цим священиком про перехід до уніатської конфесії зіграли вирішальну роль у виступі православних і козаків. Крім того, Ходика дозволяв собі привселюдно критикувати православного митрополита й козаків. Ситуація ще більше ускладнилась, коли помер архимандрит Києво-Печерської Лаври Є. Плетенецький, і було невідомо, хто буде його наступником: православний чи уніат.

Виходячи з цього, Й. Борецький звернувся до Війська Запорозького із закликом захистити православну церкву. Митрополит вимагав більшої активності козацької старшини в боротьбі з унією. Отже, козаки вдалися до рішучих дій, в результаті яких в січні 1625 р. Воскресенську церкву було розпечатано, а війта Ходику та інших членів магістрату заарештовано. Із листа запорозького гетьмана Каленника Андрієвича до православного владики від 17 лютого 1625 р. відомо, що війта випустили на поруки, а козацькі полковники З. Скапський і Н. Гиря отримали розпорядження про подальші дії у його справі. Гетьман підтвердив готовність козацтва і надалі захищати інтереси православної церкви, але водночас проявив певну розважливість, застерігаючи митрополита від необдуманих кроків у справах віри.

На думку авторів, після цього трапились ще якісь події, про що документи мовчать, оскільки на початку березня козацькі полки знову побували в Києві, схопили та привселюдно стратили І. Юзефовича, а також знову ув'язнили членів магістрату. Ходику було страчено в Трипільлі, інших радців певний час утримували в полоні. Беручи до уваги попередні судження Каленника Андрієвича, стає очевидним, що уніати якимось чином спровокували козаків. Тоді ж запорожці захопили церкву Св. Василя, що була розташована на софійських ґрунтах і підлягала юрисдикції уніатського митрополита, та передали її православній капітулі міста.

Протистояння між владними структурами і козаками на чолі з Марком Жмайлом беззаперечно суттєво вплинуло на позицію православної ієрархії. Й. Борецький змушений був вдаватись до складних політичних маневрів між протилежними полосунами суспільно-релігійних сил в державі. В цей час релігійна боротьба тісно пов'язувалась з національно-визвольним рухом, провідну роль в якому відігравало козацтво. Одночасно, прослідковувалась залежність політики польського уряду щодо конфесійної проблеми в Україні від внутрішньої ситуації в країні та від стосунків з козацтвом. Так, зокрема, як зазначає Б. Флоря, під час козацької війни 1625 р. в Україні панувало переконання, що послаблення козацтва і насадження "латинської" віри – це дві складові однієї політики. В результаті повстання Марка Жмайла та рішучої відмови в 1627 р. гетьмана Михайла Дорошенка взяти участь у війні проти Шлещії правлячі кола Речі Посполитої погодились на проведення узгоджуючого православно-уніатського собору.

Було призначено окремо синоди для уніатів у Володимирі та православних у Києві та спільний синод у Львові, а також висувалась пропозиція обрати спільного митрополита. 9 липня Й. Борецький відкрив помісний православний собор, на якому були представники від духовенства, шляхти, козацтва. Але собор закінчився безрезультатно. На думку Ю. Джеджули, Борецький здійснив блискучий політичний маневр, зірвавши за допомогою козацтва спроби польського уряду нав'язати свої умови урегулювання церковних справ.

Автори не можуть погодитись з такою оцінкою собору 1629 р., оскільки це була можливість налагодити взаємопорозуміння між двома церквами на українських землях, що могло б у подальшому сприяти стабілізації суспільно-політичного життя краю та уникнути

багатьох негативних процесів кінця XVII – XVIII ст. Таким чином, наприкінці 20-х років духовенство, можливо, досягло б взаємовигідної угоди між собою, аби не вороже ставлення до неї та сильна протидія козацтва. Для останніх будь-які компроміси були не прийнятні.

Після 1596 р. відчутний вплив набрало духовенство козацького походження, досить часто без відповідного вишколу. Козацькі теологи, як називає їх М. Грушевський, нерідко ставали творцями та пропагандистами суспільних стереотипів. Вони не цікавилися ознаками відмінності вір та богословських проблем, що могло б лягти в основу порозуміння. Для них була зрозуміла одна дихотомія: наша, руська православна віра або польська римська віра.

Проте, важливо відзначити, що існували певні групи козаків, що мали приязні стосунки з уніатським духовенством чи навіть служили йому. Луцький єпископ Малинський мав на службі невеликий загін козаків, який брав участь в наїзді владика та князя С. Сокольського на православну церкву Св. Дмитра у 1615 р. В листі невстановленої особи до Риму, що була разом з Й. Рутським в Києві під час візитації 1629 – 1630 рр., згадується козацький отаман Путивлець, “чоловік добрий”, що підтримував місцевих уніатів. На жаль, ці факти не стали масовими, й уніатське духовенство так і не змогло залучити українське козацтво на свою сторону.

В 30-х роках XVII ст. принцип співпраці між православною церквою й козацтвом став ще більш дієвим. Релігійне гасло залишалось і тоді, і в майбутньому ідеєю, яка інтегрувала та репрезентувала увесь комплекс соціально-політичних і культурно-національних потреб, ідеалів, прагнень, цілей й вимог та забезпечувала єдину ідеологію для повсталого різностанового народу. Так, козацьке повстання Тараса Федоровича відбувалося саме під гаслом війни за православну віру. Універсал Т. Федоровича закликав до боротьби всіх, “хто був козаком, і тих, хто ними хоче бути, щоб прибували, вольностей козацьких заживали, віру благочестиву від замислів людських рятували”. Вперше повстанцями було сформульовано програму, яка поєднувала соціально-економічні і, що важливо для нас, національно-релігійні вимоги.

У свідомості духовенства, наближеного до митрополита, повстання однозначно пов'язувалось з боротьбою православних проти унії. Боретський з ієрархами звернулись до запорожців з листами, закликаючи їх виступити на захист православної віри, бо

“ляхи утискають нашу віру”. Духовенство навіть безпосередньо брало участь у діях повстанців. Дружина руського воеводи Софія Даниловичева скаржилась, що ігумен та братія Київського Пустинно-Нікольського монастиря за згодою керівника повстанських загонів Тараса Трясила захопили с. Ворон'ї Лози, Бужин, а також перевіз на р. Дніпрі напроти м. Крилова.

Архимандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила озброїв більше тисячі монастирських селян і, запросивши для керівництва сто п'ятдесят запорожців, напав на маєток уніатського митрополита Й. Рутського с. Зазимово. Запорожці тримали село в облозі протягом тижня, а селяни архимандрита тим часом частково зібрали, частково знищили хліб на полях та порубали бортні дерева. Інший загін Могили напав вночі на слуг Криштофа Лишки, відібравши в них зброю й худобу, яку вони гнали до Дніпра на переправу. Виявляється, ця худоба належала повсталим козакам, а Лишка відбив її в них під Переяславом. Помітну роль у першій половині XVII ст. відіграв Трахтемирівський монастир, який на той час був офіційною запорозькою патрональною святинею. Там відбувались козацькі ради, наради козацтва з духовенством, містився козацький арсенал. Фактично, цей козацький монастир був стратегічним, воєнним та політичним штабом козацтва.

На релігійний аспект повстання Федоровича вказував і коронний гетьман С. Конєцпольський у своїй реляції на сейм 1631 р.: “Прийшли до них від деяких осіб грецької релігії ...грамоти, в яких повідомлялось, що їх віру знищують, церкви відбирають, з проханням, щоб вони стали на захист своєї віри. Ці заклики розбудили народ і підняли всю Україну так, що ніхто з місцевих жителів не був безпечний в своєму домі”.

На початку 30-х років козацтво перетворюється із стану “в собі” і “для себе” у “політичний народ”, який добивався не лише зрівняння у правах із шляхтою, але й визнання національно-релігійних інтересів українського народу. В нових умовах суспільно-політичного життя в Речі Посполитій православна церква стає вирішальним чинником в об'єднанні різних верств суспільства та консолідації нації. На нарадах православної шляхти з митрополитом в Житомирі, на козацькій раді в Сухій Діброві підкреслювалась солідарність світських людей з православним духовенством, а козаки присягнули, що будуть боронити свою віру “аж до горла”.

Козацькі збори в Прилуках влітку 1632 р. обрали послів на конвокаційний сейм. На сеймику Київського воєводства старшина Війська Запорізького звернулася із закликом про спільні дії до православної шляхти, аргументуючи це спільністю віри. Гетьман Іван Петражицький запропонував спільно відстоювати національно-релігійні інтереси українців, зокрема визнання прав православної церкви. Козацьке посольство отримало детальну інструкцію: "Щоб наша руська нація при своїх правах і свободах, а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Богу, і більше не зазнавали від уніатів біди й обтяження".

Петро Могила

Новий митрополит Петро Могила взяв курс на пошук компромісу та розв'язання проблем мирно, шляхом взаємних поступок. Ієрархія 1632 р. була шляхетського походження, обрана не собором світських і духовних представників, а тільки православними депутатами сейму. Церкві були необхідні молоді, енергійні, діяльні, що мають широкі зв'язки в державі, люди, які б могли твердо відстоювати надані православним права та відбивати напад з боку противників. Саме таким був українізований молдавський воєводич Петро Могила, який став митрополитом ще при житті митрополита І. Копинського. Реформуючи всі царини церковного життя, він намагався створити тип авторитетного в масах письменного проповідника.

Митрополит зміг здійснити реформу, оскільки усвідомлював, що за ним стоять широкі кола українського суспільства – шляхта та козацтво. Знайомство П. Могили з останнім відбулося ще під час Хотинської війни 1621 р., коли він належно оцінив "техніку й лицарське завзяття" козаків. Велике значення мав вплив митрополита Й. Борецького, який фактично був претягом 1621 – 1627 рр. його релігійно-духовним наставником. Діяльність митрополита, що постійно спирався в своїй діяльності на козацтво, безумовно мала б зорієнтувати Могила в напрямку співробітництва з козаками. П. Могила, людина надзвичайно освічена, зрозумів й

оцінив силу українського козацтва і використовував в своїй боротьбі за автономний статус православної церкви в Речі Посполитій.

С. Голубев висловив припущення, що в 1632 р. напередодні конвокаційного сейму Могила налагодив тісні зв'язки з Військом Запорізьким. Достовірними є свідчення про переговори митрополита з козаками влітку 1633 р. Владика за допомогою А. Кисіля намагався порозумітись з козацтвом, що співчувало І. Копинському, хоч і не стало його активно боронити. В результаті було досягнуто домовленості, за якою Могила відступив Копинському Михайлівський монастир з усіма прибутками, а останній зрікався титулу і відмовлявся від втручання в митрополичі справи. Натомість козацтво обіцяло свою підтримку новому митрополиту в справі захисту православної церкви.

В своїй практичній діяльності, спрямованій на покращення матеріального становища митрополії, владика неодноразово використовував силу й авторитет козаків. Ще перебуваючи у Львові, де відбулась його хіротонія, він наказав відібрати в уніатів собор Св. Софії. Так, 12 – 17 липня 1633 р. Мужилівський, Косів, Почаський, зібравши козаків, міщан та селян (всього 500 – 600 чол.), захопили собор й інші сусідні церкви. Монахи Київського Пустинно-Нікольського монастиря свідчили, що митрополит за допомогою козаків заволодів цією обителлю.

Але для основної маси козаків створені Могилою ідеали були дуже далекі. Пересічний громадянин бачив лише, що в могилянській школі навчання ведеться латиною, твори пишуться польською та грецькою мовами, а церковні діячі далекі від народного середовища. Цьому сприяла і кампанія проти Могили колишнього митрополита Копинського. З його відома по Україні розпущалися чутки, що нібито Могила відпав від православної віри і з благословення папи стане патріархом. В таких умовах ідея українського патріархату була приречена. Адже козацтво, братства, дрібне духовенство рішуче відкидали її.

Козацтво зберігало вірність принципу, виробленому ще на початку століття та остаточно утверджену при Сагайдачному: козаки на чолі з православними ієрархами мають однозначно виступати проти уніатської церкви. Більшість з них не розуміли, що це гасло вже вичерпало себе і головним в 30-ті роки стало не протистояння між представниками двох церков, а досягнення якогось взаємопорозуміння між ними. В даному випадку ситуація зіграла

проти самих православних ієрархів, що в першій чверті XVII ст. активно спрямовували козацтво в опозицію до уніатської церкви, а в другій половині 20-х – в 30-ті роки вже прагнули порозумітись з уніатами, але ті ж самі козаки не дозволили їм це зробити. Це також привело до погіршення відносин між союзниками.

Однак, в 1635 р., коли було зруйновано козаками на чолі з І. Сулимою фортецю Кодак, і польські війська були введені в Україну, серед українського поспільства стали поширюватись чутки, що “поляки хочуть православну християнську віру знищити і церкви попалити, а козаків усіх... побити, а решту повернути до ладської віри”.

Під час повстання 1637 – 1638 рр. взаємини митрополита з козацтвом значно загострились. Зрозуміло, що одним із гасел повстанців вже традиційно був заклик боротьби за православну віру. Безпосередні дії теж були спрямовані проти духовенства католицької та уніатської церков. Шимон Окольський, чернець домініканського ордену, військовий капелан, що супроводжував коронне військо під час каральної експедиції на Подніпров'я, підтверджував це в своєму щоденнику: “...вогнь загрожує костіолам, шабля ксьондзам та ченцям”. Більше того, на козацькій раді осавул Черкаського полку Ф. Щербина звернувся до митрополита, “щоб він був з ними в православній християнській вірі і в злуці”, проте він “до черкесів не поїхав і нікого до них не прислав”.

Православне духовенство не втручалось у військові дії, а київський митрополит виступив як примирлива сторона. Воевода Адам Кисіль звернувся до П. Могили з проханням посприяти у заспокоєнні повсталих. Митрополит прислав до козацького війська двох ігуменів з листом, де просив козаків, щоб вони обіцяли служити церкві і “кров свою для нас проливати, не починаючи бунтуватися, бо це не тільки може привести до загибелі і втрати вольності козацької, але й церкві велике руйнування завдати”. Така поведінка митрополита в момент, коли козаки збиралися воювати за віру проти ляхів, тільки посилювало упередження проти нього.

Владика, який не зупинявся ні перед чим заради досягнення своєї мети, цього разу не підтримав бойовничі настрої козацтва. На нашу думку, поясненням цього є те, що перед українською православною церквою на той час стояли інші завдання. До 1632 р. українське православ'я фактично існувало нелегально, поза законом. Тому православна церква всіляко підтримувала козацькі виступи,

намагаючись покращити своє становище. Тепер же вона отримала офіційний статус і стала повноправним суб'єктом суспільно-політичного життя Речі Посполитої. Широке реформування церкви митрополитом вивело її з кризи й підняло на одне з чільних місць серед всього православного світу. В таких умовах вирішення існуючих проблем бачилось православній ієрархії на дещо вищому рівні, ніж шляхом застосування силових методів. Однак, православна церква теж постраждала від терору польських властей після придушення повстання. Тому в наступні роки православне духовенство почало знову зближуватись з козацтвом.

Цікавим є факт того, що Я. Остринин на початку повстання послав послів до папи римського з проханням взяти його під протекторат, обіцяючи, “що цілу Україну піддасть волі папи і, коли братиме під свою владу міста і замки, робитиме це в його імені”. Фактично, лідер повстанців погоджувався прийняти унію і сприяти її поширенню в Україні. Проте, на сьогодні невідомо про якісь стосунки між Остринином і уніатськими ієрархами. Гетьман чомусь звернувся безпосередньо до Ватикану, проігнорувавши місцевих вірних папи. Можливо, він керувався лише політичними міркуваннями і в особі римського понтифіка шукав союзника в боротьбі з Річчю Посполитою. Слід враховувати, що на той час уніатська церква значно втратила свої позиції в українських землях, а митрополит Рафаїл Корсак, на жаль, не був таким самодостатнім політиком як його попередники І. Потій та Й. Рутський.

Однак, папська курія проігнорувала звернення українців, оскільки зайняла цілком однозначну позицію підтримки шляхетської Польщі й ворожого ставлення до визволених змагань українців. Адже Рим дуже тісно пов'язував справу “подолання Схизми” зі збереженням польсько-шляхетського панування в Україні. Про це переконливо свідчать реляції нунційів з Варшави, в яких йдеться про козацькі повстання в першій половині XVII ст., а також інструкції, які Ватикан надсилав нунціям та своїм агентам в Речі Посполитій.

Таким чином, події 1595 – 1596 рр. засвідчили факт, що в суспільно-політичному житті України з'явився ще один важливий фактор – козацтво. Навіть якщо загоми Навівайка діяли на замовлення князя К. Острозького, не маючи своєї релігійної програми, однаково своїми діями вони впливали на церковно-релігійну ситуацію в країні. Православне духовенство дуже швидко оцінило значення, силу та можливості козаків не лише для церкви, а й

для всього українства. Вже на початку XVII ст. православне духовенство активно впливає на характер діяльності запорізького козацтва, спрямовуючи його як проти уніатської церкви, так і на боротьбу за розширення прав та привілеїв православної церкви, покращення її матеріального становища, ставлення уряду Речі Посполитої як до православної конфесії, так і до всього українського народу. Так, через посередництво козаків православний клір міг чинити тиск на уніатських ієрархів і місцевих священиків та впливати на політичні рішення Речі Посполитої. З іншого боку, завдяки впливу православного кліру в середовищі козацтва формується переконання в належності до народу з давніми коренями і традиціями, що має свою церкву та віру. Незважаючи на поодинокі випадки прихильних стосунків, уніатські ієрархи не змогли заручитись підтримкою широких кіл козацтва та якимось впливати на характер їх діяльності.

Завдяки підтримці козаків українська православна церква в 20–30-ті роки XVII ст. займала одне з провідних місць в суспільно-політичному житті України. Після 1632 р. відбулись якісні зміни у ставленні православних ієрархів до козацьких виступів. Отримавши офіційний статус на теренах Речі Посполитої та зреформована митрополитом П. Могилою, православна церква піднялась на якісно новий рівень розвитку, і її ієрархія бачила нові шляхи боротьби за утвердження своєї церкви.

§ 1.4. Вплив міжконфесійного протистояння на суспільно-політичні процеси в Україні

Відразу після укладення Берестейської унії між православними і уніатами розгорнулася уперта боротьба за права, привілеї та маєтності православної церкви. Місцеві сеймики в грудні 1596 р. постановили домагатись встановлення на сеймі процедури Варшавської конфедерації 1573 р., що проголошувала в Речі Посполитій релігійну терпимість та право самоуправління православної церкви. Але сейм 1597 р. засвідчив факт, що українська православна церква опинилась поза законом, оскільки парламент однозначно підтримав унію, а вимоги православних навіть не розглядались. Це ознаменувало початок сеймової боротьби між представниками двох церков за права та привілеї. Не було жодного

сейму, на якому б не піднімалось питання про становище православної та уніатської церков.

Досить складним було становище і уніатської церкви та її вірних. Церква переживала період становлення, але не могла зіпертись ні на широкий загал громадськості, ні на польський уряд, підтримка якого була непостійною і непослідовною. Якщо уніати і отримували якісь привілеї, то за рахунок православних, що стало причиною несприйняття уніатства і постійного напруження та конфронтації в українському суспільстві. Уніатський митрополит і єпископи так і не отримали місць в сенаті, а духовенство не було зрівняне в правах з католицьким.

В 1598 р. на з'їзді у Луцьку частина волинської шляхти на чолі з князем Ю. Чарторийським та каштеляном М. Мишкою склала заяву на ім'я короля і сенату, в якій висловлювала згоду прийняти унію й закликала польський уряд підтримати новостворену церкву і не брати до уваги вимоги православних. У відповідь православні шляхтичі, очолені князем К. Острозьким, вирішили об'єднати свої зусилля з протестантами. На нашу думку, це мала бути політична угода, на яку православні погодились, щоб вистояти на політичній арені Речі Посполитої. На з'їзді у Вільно в 1599 р. було створено православно-протестантську конфедерацію, сторони якої домовились виступати спільно проти прокатолицької політики уряду.

В результаті православні здобули деякий успіх на Краківському сеймі 1603 р. Завдяки ратифікації сеймом податку на ведення війни в Лівонії король погодився на вибори православного архимандрита Києво-Печерського монастиря та обіцяв просити папу про відміну бреве, в якому монастир зараховувався до володінь уніатів.

Конфлікт щодо Києво-Печерського монастиря виник ще в 1593 р. Після смерті володимирського єпископа Мелетія Хребтовича-Богуринського, який одночасно й управляв вказаним монастирем, архимандритом став Никифор Тур. Відомо, що в 1593 р. королівський коморний Ян Сосницький передав останньому монастирське майно. Тоді ж, спираючись на ставропігіальні права монастиря, новий архимандрит відмовився підпорядкуватись на той час ще православному митрополиту Михайлові Рогозі. Очевидно, причиною цього протистояння були унійні плани та боротьба різних кіл суспільства з цього приводу. Так, Н. Тур був присутній на Львівському соборі в січні 1593 р., зібраного єпископом Г. Балабаном проти унії, про що свідчить його підпис на соборній грамоті.

Архимандрит заявив митрополитові посланцю священнику Костянтину, що митрополит в монастирі ніякої влади не має. Після проголошення унії М. Рогоза за неучасть в роботі уніатського собору позбавив Н. Тура архимандритства та заборонив йому проводити богослужіння. Сигізмунд III видав три грамоти, наказуючи монастирю покоритись Рогозі як своєму митрополиту та вимагаючи від Київського магістрату та православного духовенства визнати за собою владу Рогози.

Київський возний Роман Овсяний прибув в монастир з королівськими грамотами, але монахи його не впустили і наказ не виконали. У відповідь король викликав архимандрита Тура на суд. За судовим вироком 18 листопада 1597 р. Києво-Печерський монастир мав бути переданий під владу митрополита Рогози з усіма маєтностями. Якщо рішення не буде виконано, монастир мав сплатити сто тисяч кіп литовських грошей. Королівська грамота до всіх підданих Києво-Печерського монастиря, вийтів, лавників і старців закликала ні в яких справах не звертатись до Тура як до архимандрита, оскільки монастир переданий в управління митрополита. Прослідкувати виконання вироку було доручено шляхтичу Яну Кошиці. Але ситуація повторилась. Як і раніше, монахи проігнорували рішення суду, а Я. Кошицю навіть не впустили в монастир. М. Рогоза намагався захопити хоч кілька маєтків монастиря, але Н. Тур з монахами не допустили туди людей митрополита.

Суперечка знову спалахнула по смерті Тура в жовтні 1599 р., коли Сигізмунд III надав уніатському митрополиту Іпатію Потію грамоту на сан архимандрита Києво-Печерського і на маєтності, що належать монастирю. Крім того, як уже зазначалось, звання Києво-Печерського архимандрита назавжди поєднувалось з митрополитим саном. Але вже через декілька днів уніатський владика скаржився, що монахи не допускають його введення у володіння монастирськими селами Печерськ, Цвирков, Борсукове, Холика, Озерань, Тарасовичі. Так, наприклад, коли митрополитичий службник Федір Пучковський, місцеві возний та представники шляхти прибули в маєток Печерськ в Ошмянському повіті Великого князівства Литовського, то їх там вже чекали два монахи на чолі озброєного загону козаків. Вони рішуче відмовились передати маєтність Потію, а коли возний спробував наблизитись, відкрили вогонь.

Як свідчать документи, в жовтні 1600 р. архимандритом вже був Є. Плетенецький, яким, очевидно, обіймав цю посаду без королівської номінації. За декретом короля від 26 жовтня 1600 р. офіційно невизнаний архимандрит зберігав за собою монастир, а до І. Потія переходили вище вказані маєтності. З квітації митрополита від 1603 р. випливає, що протягом 1600 – 1602 рр. печерські ченці платили йому податок.

Тому успіхи Краківського сейму були дуже актуальними для православних. На прохання братії та князів Острозьких грамотою від 22 лютого 1605 р. король надав Києво-Печерський монастир та всі його маєтності православному архимандриту Єлисею Плетенецькому, обраного за давнім звичаєм. Однак, перемога православних була неповною, оскільки двома днями раніше Сигізмунд III підтвердив документально право на володіння уніатським митрополитом селами Печерськ, Цвирков, Борсукове, Холика, Озерань, Тарасовичі, що належали монастирю. Крім того, Є. Плетенецький поступався І. Потію правом управління Ліщинським Миколаївським монастирем з селами, угіддями і прибутками.

Намагаючись покращити становище своєї церкви, православні вдало використали шляхетський "рокош" 1606 – 1607 рр. в Польщі. На опозиційних королю та католицькій реакції з'їздах шляхти в Стенжиці, Любліні, Сандомирі, Єнджеві видне місце займали питання конфесійної політики короля, релігійні переслідування католицькою партією православних, що загрожувало внутрішньому спокою й порядку в державі. Зокрема, на Сандомирському з'їзді в серпні – вересні 1606 р. були присутні православні депутати від Київського, Брацлавського та Волинського воєводств. Вони вимагали повної ліквідації унії. На Люблінський з'їзд перемишльський владика Михайло Копистенський надіслав послання, в якому скаржився на утиски православних уніатами та просив допомоги.

В результаті політичної кризи, спричиненої рокошом, сейм 1607 р. прийняв конституцію відносно "грецької віри". Для православних це був певний успіх, оскільки духовні становища та церковні маєтності надавались лише за згодою їх фундаторів і лише шляхті руського походження та православної віри, а також передбачалось право вільно відправляти богослужіння за давніми обрядами. Однак, уряд не брав на себе зобов'язання негайно обсадити кафедри православними. Більше того, в Речі Посполитій і уніатів вважали сповідуючими "грецьку віру", що давало змогу кожній із

сторін тлумачити закон на свою користь. Фактично, цей документ був тактичним кроком офіційної влади, який мав стабілізувати внутрішню ситуацію в країні і давав можливість в майбутньому тиснути то на православних, то на уніатів в залежності від політичної ситуації.

Крім того, успіхи на сеймових теренах мали невелике значення на практиці, оскільки в Речі Посполитій постійно стверджувалось розходження між формально-правовим та фактичним станом церкви. Ревнотний католик Сигізмунд III був змушений політичними реаліями приймати сеймові конституції про відновлення прав української православної церкви. Але вони не обов'язково реалізовувались в житті.

Внаслідок протистояння на сеймі 1609 р. було ухвалено ще одну постанову, що підтверджувала конституцію 1607 р. та забороняла уніатам силоміць навертати в унію духовних і світських православних під загрозою грошового штрафу в десять тисяч злотих. Передбачалось, що в разі насильства і заподіяння шкод сторони можуть звертатися до загального трибуналу, в складі якого не повинно бути суддів духовного сану. Однак, в друковану текст постанови загальний трибунал замінено на "міщанський суд трибуналу", в якому брали участь чотири світських та чотири духовних (римокатолицьких) суддів.

Таким чином, державна влада відігравала відчутну роль в міжконфесійному протистоянні в Україні. Вона вдало чинила тиск на православних з метою їх приєднання до унії, але в той же час майже нічого не робила для реального покращення становища уніатської церкви. Навпаки, польський уряд часто використовував ситуацію для посилення власних позицій та позицій католицької церкви.

Поряд із сеймовими змаганнями дуже важливим було протистояння між представниками двох церков за конкретні храми, монастирі, маєтки, що становило реальну силу церкви. Одним із центрів боротьби між православними і уніатами стало м. Володимир. Вже в 1596 р. виник конфлікт між єпископом І. Потієм і брацлавською кастеляншею Марушею Загоровською, княгинею Збараською за церкву Св. Іллі. В серпні цього року єпископські слуги розгромили церкву та монастир при ній. Протягом 1596 – 1608 рр. тягнулись судові процеси за маєтки Іллінської церкви, що закінчились на користь уніатів. При цьому владики проявляли неабияку наполегливість, відшукуючи документи, які підтвердили б право

подавання цієї церкви не світськими особами, а володимирським єпископом.

За допомогою канцлера Л. Сапегі в архіві коронного скарбу було знайдено привілей короля Сигізмунда II Августа священику Тишкові Конаховичові на церкву Св. Іллі від 28 жовтня 1566 р., що засвідчив правоту І. Потія. За рішенням суду храм разом з маєтностями і підданими перейшли під юрисдикцію та духовну владу уніатського митрополита. Записуючи в 1608 р. фундуш на користь цієї церкви, княгиня була змушена визнати її уніатською і висувала єдину умову, щоб священиків призначав тільки єпископ. Храм отримав дев'ять ланів поля, сіножаті, город, по двадцять кіп жита, вівса і гречки.

Ще одним місцем протистояння в місті була церква Св. Василя. Нею опікувались пани Андрій та Олексій Загоровські, які, стираючись на ктиторове право, не допускали переходу церкви в унію. В 1601 р. вони скаржились до володимирського суду на І. Потія, що здійснив із своїм загоном в двадцять осіб напад на вказаний храм. Церква була пограбована (забрано святі дари та антимікси), священик Мартин побитий та розстрижений.

Судова тяжба закінчилась прийняттям декрету Люблінського трибуналу, що визнав право митрополита "вольным чинить". Проте священик продовжував здійснювати богослужіння, і фактично церква Св. Василя залишалась за православними протягом всієї першої половини XVII ст. В 1612 р. у Володимирі знову виник конфлікт. Члени уніатської капітули, зокрема протопоп Григорій Лозовицький, священик церкви Св. Прокопія Дмитро, диякони Леонтій та Роман скаржились на православних міщан, які не дозволили їм орати церковні землі, а також побили й пограбували священиків.

Надзвичайно нестабільною була ситуація в Луцькій єпархії. Це в значній мірі обумовлювалось тим, що тут були розташовані великі маєтності князя Острозького, а єпископом був добре відомий К. Терлецький. Влітку 1598 р. останній скаржився, що 27 липня загоном надвірної міліції князя захопили його с. Будораж, до якого належало шість маєтків (Буще, Півче, Воля, Борцівка, Точивека, Мізоч Малий), а також єпископський двір в Острозькому замку. Владика оцінив нанесені йому збитки в суму чотири тисячі кіп литовських грошей.

В 1615 р. наступник Терлецького Малинський разом з князем С. Сокольським на чолі озброєного загону напав на православну церкву Св. Дмитра, власноручно побив священика Мойсея

Соловицького і забрав антимінси. Приводом до конфлікту в 1619 – 1620 рр. став дозвіл Сигізмунда III Луцькому православному братству відновити недавно згорілий шпиталь та побудувати при ньому церкву і училище. Це викликало різкий протест уніатського єпископа та духовенства, які скаржились на православних, що вони віднімають у них храми, призначають своїх священиків, публічно проповідують проти уніатів.

Широкий резонанс по всій Україні мала боротьба між уніатами та православними за київські храми. Ставши митрополитом, І. Потій намагався підпорядкувати собі київські церкви та монастирі. Однак, як свідчив київський підчашій Лаврін Лозка, архимандрит Києво-Печерської Лаври та капітула не допустили введення І. Потія у володіння мастиками Київської митрополії. Митрополит отримав лише кафедральний собор Св. Софії. Напевно, це трапилось завдяки тому, що настоятелем храму був уніатський священик Филип. Тоді ж владу уніатів визнав Видубицький монастир, в якому проживало десять черниць на чолі з старшою Устиною.

На нашу думку, передача собору уніатам носила чисто декларативний характер, оскільки храм був зруйнований й стояв замкнений, а тому не виконував функцій кафедральної святині. Його відкривали для проведення богослужіння лише на свята. Так як о. Филип визнав владу митрополита І. Потія, то церква, настоятелем якої він був, автоматично переходила до уніатів. Реально перепідпорядковувались лише маєтності, що належали собору. На підставі цього уніати вважали собор своїм.

Однак, щоразу це викликало сильний опір православного духовенства. Справа ускладнювалась тим, що Київський магістрат відмовлявся віддати скриньку з православними церковними реліквіями з собору. Ще за життя М. Рогози о. Филип виніс із Софійського собору срібний ковчег з мощами святих і передав його київському протопопу Івану Островецькому, після смерті якого скриньку забрали міщани та утримували її в ратуші. Дії уніатів підтримував король, який закликав жителів Києва та духовенство виявити "повинную уцтвистость и ушанованье" до митрополита й підпорядкуватись його волі, а також повернути до собору скриньку з мощами святих.

З нової силою конфлікт розгорівся в 1610 р., коли православне духовенство відмовилось визнати зверхність митрополитичого намісника ігумена Видубицького монастиря А. Грековича. 7 березня

1610 р. в церкві Св. Пречистої на Подолі возний оголосив про його призначення намісником митрополита в Києві. В відповідь православні священики, зібравши собор місцевого духовенства, відмовились визнати отця Антонія за протопопа і взагалі владу уніатського митрополита. Коли наступного дня Грекович відкрив собор Св. Софії для проведення святкової літургії, то козаки, як вже зазначалось, намагались не допустити місцевого населення до собору, а православні священики фактично зірвали богослужіння. Під тиском місцевої шляхти, міщан на чолі з магістратом та козацтва ігумен мусив відступити. Жителі міста та православне духовенство внесли протест в Київські гродські книги про те, що митрополит Потій через Грековича намагався запечатати православні церкви та ввести унію.

В 1611 р., коли уніатський митрополит зробив чергову спробу захопити кілька київських храмів, православні напали на резиденцію київського єпископа, завдали їй великої шкоди, побили єпископського слугу пана Бростовського та його дружину. В тому ж році православні міста, представлені магістратом, вжили і інших силових заходів для повернення відібраних раніше храмів. Було встановлено ктиторське право на Воскресенську, Добромильську, Пригіськомикільську, Набережно-Микільську, Різдвогородицьку, Успенську, Борисоглібську та інші "околичные" церкви. Уніатські священики були замінені православними. Сеймовий суд, що розглядав цю справу, напевне, вирішив її не на користь останніх, бо лише через кілька років їм вдалось закріпити ктиторське право тільки над Успенською соборною церквою та захистити її від втручання уніатів.

Однак, документи свідчать, що і надалі православні священики міста не корились уніатському митрополиту. В 1613 р. останній скаржився до суду на священиків соборної Пречистенської церкви Василя Тарновського, Добромильської – Симеона, Спаської – Микиту, Воскресенської – Іоана, Борисоглібської – Михайла, Набережної Різдвогородицької – Климента, уставника Пречистої Богородиці Кирила та диякона цієї церкви Даміана, звинувачуючи їх в непослушанні. В 1615 р. митрополит Й. Рутський поновив позов до суду на вище вказаних осіб.

Воскресенська церква знову стала об'єктом суперечки в 1616 р. Очевидно, православним вдалось на деякий час захопити цей храм, оскільки уніатський священик Іван Юзефович намагався повернути його собі. З даного документу стає відомо, що уніатам на той час

також належали церква Св. Василя та Володимирська Десятинна у Верхньому Києві, що належали сину І. Юзефовича Мойсею Івановичу. Тоді вони не мали парафій і виконували роль каплиць, де на свята відправлялось богослужіння. В результаті вбивства А. Грековича відносини між представниками двох церков в місті знов загострились.

Віленський Свято-Троїцький монастир

Значного розголосу набрало протистояння між православними і уніатами у м. Вільно. В 1609 р. митрополит І. Потій видав віленським бурмістрам грамоту про переведення під владу уніатського владики віленських і навколишніх православних церков з усім їх майном та недопущення до них місцевого духовенства, що відмовлялось перейти на унію. Згодом митрополит оголосив православних, що відмовляються прийняти унію, бунтівниками. За його наказом загін в сто гайдуків напав на місцеву церкву Пречистую та пограбував її. Було захоплено і ув'язнено священика

Василя Вербоветського, протопопа Городенського та отця Федора. Коли ж православне духовенство міста надіслало до митрополита священика Троєцького, щоб залагодити конфліктну ситуацію, останнього теж було кинуто до в'язниці. В результаті, справа розглядалась в Мінському трибуналі. Фактично протягом 1609 – 1610 рр. І. Потій зумів добитись переведення під свою юрисдикцію майже всіх храмів Вільно.

Протягом кількох років продовжувалось протистояння між православними і уніатами з приводу відбудови місцевої церкви Св. Духа. Незважаючи на запеклий опір православних, король призначив архимандритом Віленського Троїцького монастиря Й. Рутського, усунувши православного ігумена. У відповідь православні на кошти братства заходились відбудовувати церкву Св. Духа. Однак, за давніми привілеями ці кошти мали йти на користь Троїцького монастиря, що тепер став уніатським. В результаті судового рішення православні мусили відступити.

До речі, Віленський Троїцький монастир перейшов до уніатів в 1605 р., коли був вилучений з управління місцевих православних магістерських урядників. Віленський магістрат отримав право розпоряджатись майном і опікуватись добробутом монастиря від короля Стефана Баторія. Однак, в 1605 р. І. Потій скаржився, що нібито радці не займаються справами монастиря, в результаті чого останній втратив фільварок Свинтинники. За королівським рішенням обитель передавалась в пожиттєве управління висвяченому митрополитом архимандриту Самуїлу Сенчиловичу. При цьому він зобов'язувався перебувати в єдності з Римом і підпорядковуватись І. Потію.

Через декілька років виник конфлікт між настоятелем монастиря та Й. Рутським, що жив там. В 1609 р. Рутський скаржився, що Сенчилович підбурює проти нього бурмістрів, міщан і радць Руської лавиці. Архiepіскоп відлучив його від церкви, проте архимандрит, заручившись підтримкою місцевих священиків, продовжував відправляти богослужіння й подав скаргу до головного трибунального суду на архiepіскапа за право власності над монастирем. Обурений цим, Сигізмунд III видав декрет про баніцію віленського протоієрея С. Сенчиловича. Можливо, це був особистий конфлікт за владу в монастирі, а така реакція короля обумовлювалась досить високим статусом та покровительством Й. В. Рутського. Але, ймовірно, до цього ще додалось те, що Сенчилович перейшов чи збирався перейти в православ'я, тому його підтримали місцеві магістрат й духовенство. В такому випадку стає зрозумілою реакція польського уряду.

Питання про належність монастирів займало одне з центральних місць в відносинах між представниками двох церков. Поступово православні втрачали один за одним монастирі, що переходили у власність уніатської церкви. Це відбувалось шляхом надання королем чи патронами архимандрій особам, що були уніатами і зобов'язувались зберігати унію. Так, в 1599 р. віленський каштелян й берестейський староста Ієронім Ходкевич надав митрополиту Потію Слуцьку архимандрію як опікун княжни Софії Слуцької, яка була її ктиторм. За королівським привілеєм Потій володів і Лавришевським монастирем в Новгородському повіті. Відомо, що уніатам також належали Городенський і Браславський монастирі, ігуменом яких до 1609 р. був Богдан Годкинський та Нікольський Грозовський монастир, де настоятелем з 1600 р. був священик Мина Васильович.

В результаті судового рішення в 1600 р. уніатська митрополія отримала Заручайський монастир в Овручі, настоятелем якого став священник Василь. Проте монастир не закріпився за уніатами і переходив у володіння то до них, то до православних. В березні 1617 р. його було передано православному архимандриту Почаївського монастиря Петронію Гулевичу-Воютинському, а в 1624 р. митрополит Й. Рутський свідчив, що монастир належить уніатам. На Київщині у власності останніх був Пречистинський монастир, але він був повністю зруйнований, а також Зарубський монастир, в якому у 1607 р. жив лише один монах.

В 1600 р. Володимирська уніатська капітула одержала монастир Св. Спаса з маєтками Радочиж, Підгайці та Янів, оскільки помер його пожиттєвий орендар Михайло Оранський. Хоч брат померлого Ілля Оранський зумів довести своє право на володіння монастирем, проте шляхтич зобов'язувався забезпечувати проведення постійних богослужінь, а монастирські священники мають перебувати в унії. Таким чином, уніати втратили маєтки монастиря, проте обитель залишалась під духовною опікою уніатської церкви. Однак, вже через півроку Володимирська капітула отримала пожиттєві орендні права на частину монастирських маєтностей. Так, щоб покращити матеріальне становище монастиря, І. Оранський поступався монастирськими підданими у Володимирі та урочищем Радочиж. Після смерті останнього в 1610 р. уніати отримали і інші маєтності, що належали монастирю Св. Спаса.

В 1607 р. Сигізмунд III жалував ігумену Ісайї Черейському Мстиславський Онуфрієвський монастир, а Афанасію Волчанському Богородичний Пустинський монастир в Мстиславському воєводстві за умови, що вони будуть вічно перебувати в єдності з римокатолицькою церквою. Аналогічну грамоту на архимандрію Мінську отримав в 1603 р. ігумен Софроній. В 1612 р. король прийняв рішення про передачу уніатам Михайлівського Золотоверхого монастиря, а в наступному році Мінський Вознесенський монастир був приєднаний до Віленського Троїцького під спільне управління Й. Рутського. Королівський декрет про перепідпорядкування Михайлівського Золотоверхого монастиря дійсно існував, однак наступні події та документи свідчать про те, що даний монастир залишався за православними.

Більше двадцяти років тягнулась тяжба між уніатами, яких підтримував король, та Григорієм (в чернецтві — Гедеоном)

Балабаном за Жидичинський монастир Св. Миколи. Конфлікт щодо володіння монастирем виник ще в 80-х роках XVI ст. Єпископ Мегленський отримав на нього королівський привілей, але його силою захопив Гедсон Балабан. В 1588 р. патріарх Єремія II підтримав єпископа і відлучив Балабана від церкви, оскільки той не виконав рішення антиохійського патріарха про передачу монастиря Мегленському. Але в дійсності монастир залишився в управлінні Балабана. В 1596 р. король відібрав монастир в родини Балабанів, оскільки останні не підтримали унію, та наказав луцькому старості Олександрю Семашко передати його луцькому єпископові К. Терлецькому.

Але Григорій Балабан, що керував досить довгий час монастирем захищаючись світською особою, відмовився виконувати королівський декрет та чинив опір людям старости й єпископа. Його підтримував князь Острозький, який допоміг Балабану при занятті цієї багатой архимандрії, на яку претендував К. Терлецький. Декілька років продовжувалась збройна боротьба за монастир, на який здійснювали наїзди то одна, то інша сторона. Ченці не втручались в це протистояння, але страждав, насамперед, монастир, який постійно грабували, руйнували, порушуючи нормальний ритм монашого життя. Жидичинський монастир було перепідпорядковано уніатській церкві лише в 1621 р., коли по смерті Балабана архимандритом став уніат Никодим Шибинський.

Поряд з цим на початку XVII ст. починають створюватись нові уніатські монастирі. В 1608 р. князь Юрій Чарторийський уфундував в с. Сарнах Луцького повіту Троїцький монастир та церкву Св. Троїці. За умовами фондушу монастир мав завжди залишатись під юрисдикцією луцького єпископа-уніата, а в разі його відсутності перейти у підпорядкування луцького єпископа. Для забезпечення належного матеріального становища благодійник надавав три волоки виробленого поля з сіножатями і бортними деревами, острів Молодизів, два млини з вимилками, три стави, частину р. Случ з озерами, чотири сім'ї селян на волоках сидячих: Степана Риболова, Мандія Риболова, Оницька, Власа Дроздовича, що мали тепер вічно належати монастирю, а також десятину збіжжя, жита й гречки з усіх сарненських селян.

За підрахунками упорядників збірника "Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст." протягом 1596 — 1620 рр. до унії приєдналось приблизно 10 — 12

волинських монастирів. Проте здебільшого вони були налівопорожні, потребували капітального ремонту і ґрунтового оновлення чернечого життя. У вище згаданому Сарненському та Дорогобузькому монастирях доживали віку слуги магнатів, а ченців взагалі не було. Монастир Св. Онуфрія та Св. Спаса у Володимирі теж не мав братії і виконував функції церкви. На нашу думку, такий стан речей був характерний для більшості монастирів в Україні, і це стало наслідком постійної нестабільності в суспільно-політичному житті краю. В 1624 р. шляхтич Гаврило Іванецький в одному з документів свідчив про незадовільний стан Зіменського монастиря, який довгий час навіть не мав священика.

В перші десятиліття XVII ст. одним із найголовніших питань залишалось питання заміщення вакантних посад, що з'являлись зі смертю як православних, так і уніатських владик. В 1604 р. Холмська єпархія відійшла до уніатів. Сигізмунд III надав її Івану Андрієвському при умові збереження унії. В 1607 р. помер львівський єпископ Гедеон Балабан. Ще при його житті король обіцяв цю єпархію його племіннику унівському архимандриту Ісайї Балабану, якого підтримував князь Острозький. Отож, по смерті дядька він і вступив на посаду. Але проти цього, незважаючи на заклики князя підтримати Балабана, дуже жорстко виступило львівське братство.

Ще одним претендентом на цю посаду був Остафій (в чернецтві — Єремія) Тисаровський, що обіцяв перейти на унію. Напевно, саме завдяки цій обіцянці Сигізмунд III видав йому королівську грамоту на Львівську кафедру. Але Єремія після отримання королівської номінації склав урочисту заяву про сповідання православ'я та поїхав до Молдавії в Яси, де був висвячений на єпископа сучавським православним митрополитом Анастасієм. Обурений цим, І. Потій намагався впливати Тисаровського на митрополичий суд та призначити на Львівську єпископію Й. Рутського, але все це залишилося на папері. Ісайя Балабан за сприяння князя Острозького отримав Дерманську архимандрію. Князь призначив його "будівничим" всіх своїх монастирів, причому Ісайя не переставав іменувати себе "блюстителем Львівської єпархії".

Влітку 1607 р. в зв'язку зі смертю К. Терлецького звільнилась Луцька кафедра. Король та папський нунцій підтримували кандидатуру волинського шляхтича католика Остафія Єловича-Малинського. Не дивлячись на опозицію Януша Острозького та

протест депутатів Волинського воєводства на чолі з князем Андрієм Козиком, він і став луцьким владикою. У вересні 1607 р. відбувся Луцький сеймик, на якому відбулась гостра дискусія між противниками та прихильниками нового єпископа. Частина шляхти на чолі з волинським воєводою князем Янушем Заславським виступила проти нього, оскільки він досі не прийняв чернечого постригу. Інші заявили про повну довіру Малинському. В 1620 р. його замінив Ієремія Почаловський. Знову місцева шляхта протестувала проти ставлення короля, оскільки він не був уродженцем Волинського воєводства і не мав там маєностей, але реально вплинути на ситуацію не могла.

В 1610 р. розгорілась боротьба за Перемишльську та Самборську кафедру, яка раніше належала православному єпископові М. Копистенському. І. Потій, за яким стояв папський нунцій Симонетта, висловував кандидатуру Й. Рутського. Але король призначив на цю посаду колишнього королівського секретаря Олександра Крупецького, який спеціально перейшов з католицизму в уніатство і був висвячений І. Потієм під іменем Афанасія.

Але шляхта Перемишльської єпархії залишалась переважно православною. Тому вона виступила проти Крупецького та обрала Івана Хлопецького. На нашу думку, більше всього, невизнаний королівською та митрополичою владами Хлопецький так і не зміг закріпитись на кафедрі, оскільки в подальшому у документах зустрічаються свідчення про перемишльського єпископа Крупецького. Зокрема, в тому ж році останній при допомозі перемишльського старости Станицького силою захопив престольну церкву Іоанна Хрестителя.

В 1613 р. по смерті І. Потія король пожалував Володимиро-Волинську єпархію колишньому королівському секретарю Іллі Мороховському. Обов'язковою умовою надання єпископії було збереження унії. До речі, при цьому Мороховський був особою не духовною, а ставши єпископом, висвячуватись не поспішав.

Якісно новий етап в церковно-релігійному житті України розпочався в 1620 р. у зв'язку з висвяченням православної ієрархії. Це мало велике значення для української православної церкви як самостійної духовної інституції. До цього вона стояла на межі свого існування, оскільки мала лише одного єпископа Є. Тисаровського. В разі його смерті польський уряд мав би всі підстави оголосити її неіснуючою в державі, оскільки церковна організація не може

функціонувати без ієрархії. Спроба вирішити проблему в 1613 р. за допомогою софіївського митрополита Неофіта, який перебував в цей час в Києві, була невдалою. В судовому порядку митрополит І. Потій вимагав недопущення здійснення обряду висвячення священників та освячення церков Неофітом. Трибунальний суд, що розглядав цю справу, виніс рішення про заборону київському духовенству допускати в церкви митрополита Неофіта і надавати йому притулок.

Висвячення митрополита та єпископів в 1620 р. відбувалося згідно з канонічним правом та традиціями української церкви шляхом обрання їх елекційним собором духовенства та мирян. Характерно, що нововисвячені ієрархи були незнатного походження. Обрані, на відміну від попередніх владик, собором, вони були надзвичайно віддані православ'ю. Новому єпископату надавались великі права. Навіть дозволялось по смерті митрополита в разі якихось перешкод в зносинах з Константинополем самостійно обрати митрополита. Також децю були розширені і повноваження митрополита. Зокрема, він отримував право контролювати діяльність ставропігійних церков, монастирів та братств.

В результаті цих подій сталися докорінні зміни в програмі дій уніатської церкви. До 1620 р. уніатські ієрархи намагались добитись права одноособово репрезентувати весь український народ. Тепер православна церква також мала власну ієрархію і всі законні підстави претендувати на роль представника українців. Тому в подальшому уніати намагались налагодити контакти з православними і знайти компроміс.

Польська влада не визнала висвячених ієрархів. Головним аргументом невизнання було невідповідність королівському праву патронату. Перед висвяченням владики повинні бути "репрезентовані" королем до своїх посад та пов'язаних з ними бенефіцій. Вже на сеймі 1620 р. представники Віленського православного братства підняли питання про легалізацію православної ієрархії. Під тиском православної шляхти та козацтва сейм прийняв рішення про відновлення конституції 1607 р. та використання її положень при роздачі церковних бенефіцій. Але в той же час король видав універсал з наказом заарештувати архискреїв, висвячених Феофаном, як підозрілих людей, що без відома короля прийняли висвячення на посади єпископів при жодній законних владик цих єпархій.

Й. Борецький і М. Смотрицький були оголошені ворогами держави, так як вони нібито змовились з підданими турецького султана. В цьому випадку мова вже йшла про державну зраду, оскільки в той час відбувалась польсько-турецька війна, і Річ Посполита після поразки під Цецорою стояла перед загрозою повного знищення. У Вільно було розпочато слідство проти Смотрицького та його помічників, з місцевого магістрату були виключені православні члени, почались репресії проти міщан.

Водночас, обезсилена Польща різко потребувала допомоги українського війська, в результаті чого король досить прихильно прийняв єпископа І. Курцевича, що прибув до Варшави разом з П. Сагайдачним. Православні не полишали спроб все-таки добитись легалізації своєї ієрархії. Подальші сейми постійно розглядали їх петиції. Щоб уникнути внутрішньої конфронтації, офіційна влада зосередила увагу на спробах дійти релігійного компромісу на унійних засадах. З цією метою була здійснена спроба створити комісію на чолі з примасом Гембицьким для розгляду спірних питань та проведення спільного синоду. Однак папська курія на чолі з папою Урбаном VIII різко виступала проти спроб польського уряду пом'якшити релігійні протиріччя в країні.

20-ті роки XVII ст. ознаменувалися загостренням міжконфесійного протистояння в Україні на місцевому рівні. Волинський посол Лаврентій Древинський на сеймі 1620 р. офіційно заявляв, що уніати зачиняють православні церкви, нищать церковне майно, розганяють священників. У Вільно заборонено православним виносити покійників через замкову браму; ченців, що не переходять на унію, б'ють, кидають до в'язниці. Холмський уніатський єпископ закрив православні церкви в Сокалі Бєлязького воєводства, вигнав православних з їх домівок, конфіскував їхні землі і майно.

Монахині з Жидичина скаржились на уніатського архимандрита Н. Шибинського, що вигнав їх з притулку, який вони влаштували при місцевій церкві Св. Духу. При цьому монахинь ображали, били та пограбували їх майно. До речі, згодом цього архимандрита, звинуваченого в вбивствах, прелюбодіяннях та розтраті монастирських прибутків, митрополит позбавив священничого сану.

В Любачеві католицький ксьондз М. Добростанський на чолі озброєного загону силою вдерся до православної церкви Св. Миколи та пограбував церковне майно. Вдова волинського воєводи князя Олександра Острозького княгиня Янка Костчанка, будучи

католичкою, відібрала у православних церкву і передала її уніатам, силою наvertsала православних в уніатство, а православних священників і незгодних прихожан наказала кинути до в'язниці. Нащадки князя привласнили землі в селах Городок, Обаров, Лобковщина, що належали Києво-Печерському монастирю.

В 1624 р. володимирський уніатський єпископ І. Мороховський намагався підпорядкувати собі Зіменський православний монастир, але потерпів поразку. Однак, в 1629 р. православні втратили три монастирі (два чоловічі і один жіночий) в м. Дубно, які відійшли до уніатів внаслідок агітації під час візитації митрополита Рутського. Дубенським архимандритом став К. Сакович, який, до речі, теж відійшов від православ'я.

На початку 1630 р. в Києві за розпорядженням київського воєводи Януша Тишкевича було зруйновано замкову православну церкву для зведення костюлу, а частина міських земель передана домініканцям. В тому ж році виник спір між ігуменом Овруцького Заручайського монастиря Фелатеем Кесаровичем та уніатським митрополитом Йосипом Рутським з приводу володіння монастирем та його маєтностями в м. Овруч. Причиною конфлікту стало сумнозвісне королівське право "подання хлібів духовних". Кесарович отримав привілей на цей монастир, але ще раніше король жалував його Віленській уніатській семінарії. Незважаючи на протести уніатів, Кесарович зайняв цю обитель, і вона остаточно перейшла до православних.

Анна Алоїза Ходкевич, внучка князя К. Острозького, запровадила в своїх володіннях примусовий звичай, за яким всі православні священники мусили приїздити до Острогу на католицьке свято Божого Тіла. Інший нащадок князя Владислав-Домінік Заславський підпорядковував православних священників в своїх маєтках уніатському митрополиту. Шляхті ж, що перешкоджатиме цьому, загрожувало позбавлення посесійних прав.

В результаті позиції уніатської церкви дещо посилились. Цьому також сприяло те, що канонічна влада православного митрополита фактично обмежувалась Києвом та його околицями, поширити ж її в єпархіях він не зміг. Наприклад, луцький єпископ І. Борискович хоч й мав осідок в Степанському монастирі, але більше перебував у Києві і не знайшов підтримки серед населення. Аналогічна ситуація була у Володимирській єпархії, єпископ якої І. Курцевич в 1623 р. отримав завдяки князю Заславському Дерманський монастир, але теж не зумів

там закріпитись і в 1625 р. від'їхав до Москви. Не останню роль в успіхах уніатів відіграв луцький уніатський владика І. Почаповський, що був високоосвіченим, енергійним та талановитим ієрархом нової генерації ченців зреформованого Василянського чину. Досить діяльним був володимирський уніатський єпископ І. Мороховський, за якого було зведено шпиталь і, що важливо, засновано уніатські братства у Володимирі й Кременці.

Православні досить часто теж вдавались до агресивних дій, хоч в 20-ті роки вони не вирізнялись організованістю та успішністю, як це буде в наступні десятиліття. На початку 20-х років по Україні прокотилась хвиля антиунійних виступів. Відбулися погроми у Вітебську, Києві, Шаргороді, Овручі, містах Галичини. В результаті уніати понесли відчутні втрати. Зокрема, було вбито полоцького архієпископа Й. Кунцевича, шаргородського декана о. Матея. В 1622 р. архимандрит Дорогобузького монастиря Єремія Лисятицький скаржився, що озброєні селяни за наказом пана Олександра Сокольського не допускали монахів ловити рибу в монастирському озері, забрали невід, побили та погрожували втопити його, тому що він перейшов в унію.

В тому ж році православні розгромили василянський монастир при соборі Св. Софії та захопили маєток уніатського митрополита с. Бабинець. Надзвичайно напруженою залишалась ситуація в Києві протягом 1624 – 1625 рр., тригільною розв'язкою чого стала розправа православних міщан та козаків над війтом Федором Ходикою та уніатським священником Іваном Юзефовичем, про що вже йшлося раніше.

Після цього об'єктом протистояння стала церква Св. Василя, настоятелем якої був вбитий І. Юзефович. Королівський суд прийняв рішення про повернення храму уніатам, на основі чого в 1626 р. уніатський намісник Мартин Корсак був введений у володіння ним. Проте, православні міщани та ченці Михайлівського Золотоверхого монастиря знову захопили церкву й настановили свого священника Мойсея Івановича, що, до речі, був сином І. Юзефовича, але тримався православ'я. Судовий процес з цього приводу тягнувся ще в 1628 р. і незрозуміло, коли закінчився. Відомо, що на 1633 р. церква належала уніатам, оскільки числилась в списку храмів, що передавались П. Могилі.

В листопаді 1629 р. мешканці м. Степань здійснили напад на ескорт митрополита Й. Рутського, що їхав із Львова до Києва. Тільки

завдяки заступництву князів Заславських місто не було піддане езекуції. Через рік єпископ І. Почаповський скаржився, що стефанський староста Рафайл Збожек разом з стефанськими міщанами незаконно ув'язнили призначеного ним до містечка уніатського священника Атанасія.

Відчутну допомогу православним надавала українська громадськість. Пожертви православної шляхти та заможних православних міщан українській православній церкві були одним із способів покращення її матеріального становища. Князь Іоаким Корецький та його дружина Анна Ходкевичівна надали фундуш соборній церкві в м. Корці та протопопу при ній Лаврентію Зизанію Тустановському. Землянин Гневош Гулевич переписав дрозденському інокю Герасиму Микуличу острів та поле в с. Дроздах з правом заснувати там скит. Єдиною умовою, яку ставили меценати перед духовенством, було збереження православної віри.

Князь Григорій Четвертинський подарував своїй тітці Марії Балабановій, вродженій Гулевичівні, земельну ділянку в його маєтку, де вона заснувала Преображенський жіночий монастир, а потім постійно матеріально підтримував його, надав фундуш на утримання православного священника при Вознесенській церкві в с. Яровиці. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний брав активну участь у спорудженні Богоявленського храму в м. Києві, а по смерті на утримання його заповів суму значну — «декілька тисяч».

Луцький міщанин Самуїл Васильович Солтан в своєму заповіті³ відписав все своє майно на користь луцького православного братства при церкві Воздвиження Честного Хреста і на утримання при ньому богодільні та школи. Волинський підстолий Криштоф Словницький заповідав братству свій маєток в Луцьку для побудови там братської церкви. Олександр Мозель отримав дозвіл від короля заснувати в Луцьку на Зубцевському ґрунті шпиталь, що діятиме при церкві Св. Хреста луцького братства. Він також склав заповіт, в якому передавав всі свої маєтки, рухоме й нерухоме майно та грошові капітали луцькому православному братству. Микола Боговитинов заповідав на користь Луцького братського монастиря суму в 600 золотих польських, а Антоній Сволінський передав у володіння монастиря селян с. Гуляники з їх землями й майном.

Луцький та острозький єпископ Ісайя Борискович заповів все своє майно Межигірському монастирю. Ієромонах Павло Телиця заповів Спаському монастирю в с. Чорній своє майно: книги і

друкарню. Петро Могила підтримував Братський монастир, значно розширивши його володіння та поповнивши новими храмами. Будучи ще архимандритом Києво-Печерської Лаври, він надав монастирю в користування на три роки Вишнєвську та Гнідинську вотчини, що належали Лаврі, та села Проців і Рівне. Ставши митрополитом, подарував хутір Позняки, побудував нову двохповерхову Конгреційну церкву, відібрав в липні 1633 р. в уніатів Трьохсвятительську церкву в Києві, а по смерті заповів значну частину рухомого й нерухомого майна. П. Могила також поновив та перебудував Софіївський, Васиївський храми, церкву Спаса на Берестові. В 1636 р. наказав розібрати руїни Десятинної церкви, щоб побудувати нову.

Чашник Волинської землі Древинський виділяв кошти на утримання православних церков в його маєтках в селах Пашові, Пулганах, Кокорові, а також братської Луцької церкви та шпиталю при ній, Почаївського монастиря, кременецького шпиталю. Родина Степкевичів відписала Оршанському Кутейнському жіночому монастирю фільварки Свистолки, Тишино і Вораксина. Михайло Стручинський подарував Межигірському монастирю сіножаті та половину урочища, а Матвій Мартинювич передав Київському Кирилівському монастирю свій будинок з плацом.

Характерно, що уніатська церква теж мала деяку матеріальну підтримку з боку української громадськості. В основному це були грошові пожертви заможних віруючих, але, на жаль, не такі суттєві, як православних. Найвагомішими меценатами своєї церкви були уніатські ієрархи. Так, луцький єпископ К. Терлецький заповідав 150 злотих (сума на той час досить значна) на побудову Пречистенської церкви в однойменному жіночому монастирі м. Луцька. Володимирський єпископ І. Мороховський відписав на благодійні цілі 9350 злотих. Зокрема, Володимирська капітула отримала дві тисячі злотих, на дзвін до Володимирського кафедрального собору мало відійти півтори тисячі, а на оздобу чудотворного образу Пречистої Богородиці — тисяча злотих. Луцький владика І. Почаповський передав церкві 7500 злотих, срібне начиння та власний маєток Чернчиці, а також по 500 злотих на Жировицький і Битенський монастирі.

Серед світських благодійників уніатської церкви виділялись Євстафій Сокол, що заповів половину свого майна монастирю Св. Трійці в Добровті, Євгенія-Катерина Гишкевич, яка фундувала

Віленському Троїцькому монастирю 15 тисяч злотих та звільнила від податків уніатське духовенство, що мешкало в її тиливецьких і ямпольських маєностях та інші.

На початку 30-х років в правлячих колах Речі Посполитої намітився ряд змін. Наступник Сигізмунда III Владислав IV був відомий своїм толерантним ставленням до різних віросповідань. Вже на конвокаційному сеймі в черані – липні 1632 р. православні, знову об'єднавшись з протестантами, вимагали запровадження системи забезпечення релігійних свобод в державі, що передбачала свободу віросповідання, рівність конфесій, скасування будь-якої дискримінації за релігійною ознакою. Гарантом цього повинні були стати спеціальні посади: хранителя церковних володінь та представника православної церкви при королі.

Незважаючи на протидію Риму, тиск нунція та католицького духовенства, Владислав IV, який був зацікавлений в підтримці православних, пішов на істотні поступки. Було створено спеціальну комісію на чолі з самим королем, яка провела чотири засідання за участі православних і уніатських ієрархів. Результатом цієї діяльності стало вироблення документу під назвою "Пункти для заспокоєння руського народу грецької релігії", що проголошував рівноправність православної та уніатської церков.

Його затвердив елекційний сейм, що відкрився 27 вересня 1632 р. Зміст "Пунктів" передбачав проголошення свободи віросповідання православних та уніатів; визнання і православної, і уніатської юрисдикцій, свободи вибору для віруючих; створення засад функціонування державного механізму для реалізації ідей віротерпимості; розподіл єпархії та маєностей. Православні отримували Львівську, Луцьку, Перемишльську та новостворену Мстиславську (на території Великого князівства Литовського) єпархії.

Луцька єпархія з усіма церковними маєностями переходила до православних. Луцький уніатський єпископ Почаповський отримував Жидичинський монастир, зберігаючи до смерті титул єпископа Луцького. По його смерті жоден уніатський владика не мав права носити титул луцького єпископа. Перемишльський уніатський єпископ пожиттєво залишався на кафедрі. Православні цієї єпархії мали обрати православного владика, який отримував для резиденції монастирі Св. Спаса і Св. Онуфрія та на утримання дві тисячі золотих щорічно з державного скарбу. Православний єпископ Мстиславський

отримував кафедру в монастирі Св. Спаса в Могилеві з щорічним державним утриманням в дві тисячі золотих. Церковні маєності єпархії залишались за полоцьким архієпископом-уніатом. Щоправда, польський уряд виявився неспроможним виплачувати єпископу щорічне утримання, а тому в 1646 р. король надав йому право на збір торгового, помірнього й рогового мита в Могилеві.

Собор Св. Софії з усіма маєностями та інші київські церкви мали відійти до православних. Видубицький монастир до кінця життя уніатського митрополита залишався за уніатами. На наступному, коронаційному сеймі король мав призначити комісарів – двох православних та двох уніатів, які мають об'їхати всі церковні маєності, учинивши їх перепис, за яким святині будуть розподілені між православними та уніатами.

На підставі "Пунктів заспокоєння" на сеймі православні депутати обрали нових ієрархів української православної церкви. Митрополитом став архимандрит Києво-Печерської Лаври Петро Могила, луцьким єпископом – Олександр Пузина, мстиславським єпископом – Йосиф Бобрикович. Таким чином, в 1632 р. православні добились найголовнішого – свободи віросповідання та фактично офіційного визнання Польською державою української православної церкви і її вищого духовенства.

"Пункти заспокоєння", скріплені підписом та печаткою Владислава IV, 1 листопада 1632 р. були внесені до Варшавських гродських книг. На початку 1633 р. коронаційний сейм затвердив "Статті для заспокоєння руського народу", тобто надав їм статусу закону, не дивлячись на те, що публікація цього документу викликала численні протести не тільки католицького і уніатського духовенства, а й самого Ватикану. Таким чином, вперше за довгі роки королівський двір зайняв позицію захисту інтересів держави, а не римської курії. Тверезо оцінюючи ситуацію, політики Речі Посполитої вимушені були піти на поступки православної шляхті і козацтву, які були важливим фактором стабільності політичної ситуації в українських землях.

На жаль, така політика польського уряду все-таки не розв'язала багатьох нагальних проблем Речі Посполитої. Руське суспільство і далі залишалось розколоте. Східна церква в Польській державі поділилась на дві законні і рівноправні Київські митрополії: уніатську і православну. Уніатська митрополія обіймала сім єпископств (митрополічне Київське, Володимирське, Пінське, Холмське,

Полоцьке, Смоленське, Перемишльське); православна – п'ять єпархій (митрополічу Київську, Львівську, Перемишльську, Луцьку, Мстиславську). Тобто, три єпархії мали одночасно і православних, і уніатських єпископів. В єпархіях тривали суперечки за церковне майно, маєтки єпископів, монастирі. В кожній з них вірні були поділені на православних і уніатів. Наприклад, Луцька єпархія відійшла до православних, проте там продовжували функціонувати близько ста уніатських парафій та сім монастирів.

Як і раніше, польська влада вносила зміни до прийнятих вже документів, намагаючись таким чином якимось залагодити конфліктні ситуації, однак це ще більше дестабілізувало обстановку в Україні. І. Почаповський, незважаючи на королівське рішення, не погоджувався поступитись кафедрою на користь православним. Застосувати до нього силу влада не наважилась, тому Владислав IV пішов на компроміс. В березні 1633 р. було видано грамоту, за якою новообраний луцький єпископ Олександр Пузина отримував Жидичинський монастир, церкву Пречистенської Богородиці (Пречистенський монастир) у передмісті Луцька та маєтки Луцької єпархії – села Терники і Теремне. Натомість управління єпархією залишалося у владі уніатського єпископа аж до його смерті.

Такий порядок справ закріпив і королівський привілей православній церкві від 14 березня 1635 р. Він доповняв попередній документ положенням про те, що після передачі єпископства православним по смерті уніатського владика, Жидичинський монастир з усіма маєтками та Троїцькою церквою відходили до греко-католиків. Села Терники, Теремне, Седмирки, якими володів О. Пузина, із вступом на Луцьку кафедру залишались за ним і його православними наступниками.

Долю Перемишльської єпархії після смерті уніатського єпископа А. Крупецького мали вирішити самі миряни. Православний владика отримував Спаський, Святоонофрійський та Смолицький монастирі з маєтностями. У Могилівській єпархії православні одержували церкви Св. Хреста в Могилеві та Блаженну в Мінську, села Печерськ, Чвирків, Барсики, Тарасовичі.

За постановою Владислава IV Видубицький уніатський монастир передавався православним в обмін на Гродненський православний монастир. Вже 12 липня 1633 р. П. Могіла передпідпорядкував собі Софіївський собор, а 17 липня уніатські церкви Св. Миколи Десятинного, Св. Симеона і Св. Василя без опору були передані

православним. Дата передачі Видубицького монастиря невідома. За свідченнями Рутського в червні 1634 р. він ще був у відданні уніатів, проте в листі до Р. Корсака від 18 березня 1635 р. митрополит вже писав про втрату обителі. В результаті, фактично всі храми і монастирі в Києві перейшли до православних.

Православні отримали ряд храмів завдяки діяльності урядової комісії. Так, ще в 1633 р. їм було передано дві церкви в містечках Бельське та Клещелях. В Дорогочині православні отримували церкву Св. Спаса. В 1635 р. православним жителям Любліна надавалась церква Преображення Господня, а також зрівнювались права місцевих православних міщан з правами міщан-уніатів. За рішенням урядової комісії в Кременці до православних відходили Богоявленський монастир і три міські церкви, а уніати зберігали за собою Воскресенську, Св. Трійці та Св. Спаса церкви.

Визнання владою нової православної єпархії, а ще більшою мірою поділ королівською комісією церковного майна між православними та уніатами погіршували відносини між двома церквами та їх вірними. За привілесом короля Жидичинський монастир мав підійти до православних, однак уніатський архимандрит монастиря Пахомій Оранський стверджував, що православні заволоділи ним незаконно, оскільки не було дотримано юридичних формальностей. О. Пузина, що ще навіть не прийняв постриг, наказав своїм слугам силою захопити монастир, поки архимандрит перебував в Кракові на коронації Владислава IV.

В травні 1634 р. були вчинені масштабні погроми в Луцьку. Між студентами єзуїтського колегіуму та православними міщанами, що гуртувались навколо Луцького братського монастиря, виникли сутички. В результаті було розгромлено та пограбовано монастир, православну школу та шпиталь для бідних; студенти побили дітей, престарілих та монахів, поглумились над навчальними книгами. У серпні того ж року погроми повторились, серед православних навіть були вбиті.

Луцький земський писар Семен Гулевич-Воютинський, що був одним з кандидатів на сан православного перемишльського єпископа, подав скаргу до суду на Красноставського старосту Якуба Собеського, який силою відібрав та передав уніатам церкву Св. Трійці в м. Красний Став, яка незадовго до цього була повернена православним за королівським розпорядженням. Холмський уніатський єпископ Мефодій Терлецький здійснив збройний напад на

православний братський монастир при церкві Преображення Господня, вигнав ігумена та монахів, пограбував церковне майно та документи, віддані в церкву приватними особами на зберігання.

Дружина віленського воєводи Анна Ходкевич, вроджена княжна Острозька, не допустила православного луцького єпископа Афанасія Пузину провести ревізію в православних церквах і монастирях в її маєностях. Вона також порушила фундушевий запис князя Януша Острозького, за яким прибутки з м. Сураж та прилеглих сіл мали йти на утримання в Острозі Троїцької православної церкви та шпиталю при ній. Але церква коштів не отримувала. Більше того, восени 1636 р. княжна, спираючись на право патронату, перевела в унію всіх своїх підданих, що складало близько тридцяти восьми тисяч мешканців Луцького повіту.

Православні владика теж часто вживали силові заходи в змаганнях за церковні бенефіції. Восени 1636 р. виникло протистояння між луцьким уніатським єпископом І. Почаповським та православним єпископом А. Пузиною. Останній силою підпорядкував собі Михайлівську, Різдвяну та П'ятницьку церкви в Луцьку. Незважаючи на дворазовий присуд трибунального суду та тиск місцевої влади, він не збирався поступатись своєму опоненту і так і не впустив уніатів до церков. Єпископ Почаповський скаржився на Пузину ще й тому, що той протизаконно відновив діяльність православної Покровської церкви. Не відомо, скільки б тривала тяжба між двома владиками однієї єпархії, аж наприкінці жовтня 1637 р. уніатський єпископ помер.

Здавалось, це вирішувало проблеми в Луцькій єпархії. Однак, Владислав IV зробив несподіваний політичний крок, передавши Луцьку уніатську єпархію в адміністративне управління володимироберестейському уніатському єпископу Й. Баковецькому. Це був відчутний удар для православної церкви. Хоч Баковецький не здійснив висвячення на нову єпископію, але сама кафедра з маєностями та парафіяльними церквами продовжувала належати уніатській церкві. Крім того, православні втрачали і Жидичинський монастир, що передавався митрополиту Р. Корсаку.

У відповідь А. Пузина силою захопив мастки уніатського єпископа містечко Рожниця, села з фільварками Жабче, Колодязі, Водиради. Незрозуміло, що заставило короля переглянути рішення та віддати перевагу православним. Однак, в квітні 1638 р. Пузина отримав привілей на єпископію Луцьку та Острозьку з усіма

церквами та маєностями, в першу чергу обома кафедральними церквами у Луцьку і Острозі.

В 1637 р. на перемишльського православного владика Сильвестра Гулевича була накладена трибуналом інфамія, що передбачала позбавлення прав і опіки закону. Він був покараний за те, що силою відібрав у єпископа-уніата Крупецького монастир Св. Спаса в Перемишлі, призначений для резиденції православного єпископа до смерті єпископа-уніата. В даному випадку С. Гулевич добивався того, що належало йому по закону, але в результаті православні залишилися без єпископа, бо Гулевич втратив право на єпископство. Лише на сеймі 1641 р. православні депутати домоглися зняття інфамії з єпископа, але дуже дорогою ціною: по смерті Гулевича Перемишльська кафедра повинна була назавжди відійти до греко-католицької церкви.

Намагаючись відновити громадянський спокій в країні, польський уряд намагався знайти компромісне рішення. В 1638 р. до конституції було внесено доповнення, за яким всі декрети, що мали силу закону, переставали бути предметом судових обговорень на трибуналах. Даним актом завершилось юридичне визнання та відновлення прав української православної церкви. Інша справа, як ці постанови реалізовувались на місцевому рівні.

Раїна Вишневецька

Завдяки матеріальній підтримці чи безпосередній діяльності православної шляхти в 30-х роках XVII ст. було засновано ряд нових православних монастирів. Митрополит Ісайя Копинський організував на Лівобережжі декілька монастирів: Густинський, Ладинський, Мгарський, які були розташовані на землях князів Вишневецьких, а уфундовані княгинєю Раїною Корибутовою Вишневецькою. На їх утримання вона передала: Густинському монастирю хутір Мацієвку, Підгорному Ладинському жіночому монастирю – хутір Ладинку, с. Ладинь та р. Ладинку з навколишніми ґрунтами, Лубенському Мгарському монастирю – ґрунти та два млини на р. Ольшанці.

Смоленська кастелянка княгиня Регина Соломерецька заснувала в м. Гоцці Михайлівський монастир, ігуменом якого став Ігнатій Оксенович. Луцький земський писар Семен Гулевич-Воютинський

записав фундуш на утворення православного монастиря Св. Духу в його маєтку в с. Білому Стоку із школою для навчання шляхетських та іншого звання дітей.

Мстиславський підкоморій Богдан Стеткевич і його дружина Олена, вроджена Соломерецька, в своєму маєтку Буйничах Оршанського повіту заснували Духовський монастир і підпорядкували його кутейському ігумену Іллі Труцевичу, передали у володіння монастиря села Костянку і Холм. В 1641 р. Б. Стеткевич в пам'ять про свою дружину, що померла, уфундував Вознесенський жіночий монастир на острові Борок і підписав йому частину свого маєтку Борколабов: острів Борок, ґрунти (одну волоку і чотирнадцять моргів), пашню (шість суміжних волок), млин на р. Ректа, став із рибними ловами, з сажовкою при млині, право ловити рибу в р. Ректі та р. Дніпрі від монастиря вниз до Биховського кордону.

Пан Адам Урсул Рудецький заснував Чорненський чоловічий монастир Св. Спаса. На його утримання він передав свої маєтності: с. Чорнуку на р. Горинь з фільварком, кіньми, волами, підланими, лісами, запустами, борами, бортними деревами, пасікою, озерами, рибними ловами, полями. В документі обумовлювались умови співжиття фундатора монастиря і ченців. Ктитори зобов'язувались боронити монастир і захищати його права, а монахи повинні були в усьому підкорятись ктитору та не мали права продавати, заставляти чи будь-яким іншим способом відчужувати майно монастиря. Шляхтич також визначав статус селян, що переходили під владу духовенства. Вони повинні були працювати на монастир тільки два дні на тиждень.

Робились спроби заснувати на території України й уніатські монастирі. Наприклад, у м. Шумськ волинським хорунжим Данилом Сло-Малинським та його дружиною Гальшкою Вільгорською було уфундовано василіанський монастир Св. Трійці. На початку 1637 р. на місці майбутньої обителі знаходилась лише дерев'яна уніатська церква. Фундатори зобов'язувались власним коштом звести мурований монастир та забезпечити його церковним начинням. Під духовну опіку шумського архимандрита переводились всі священники маєтків Сло-Малинських.

Таким чином, протягом першої половини XVII ст. українська православна церква пройшла складний шлях від фактично нелегального становища після Берестейської унії до офіційного визнання її владою Речі Посполитої та відновлення втрачених прав. В

цей час відбувалось становлення уніатської церкви, поступово змінювалась її церковна організація. Перші десятиліття після Берестейської унії ознаменувались різким протистоянням між представниками двох церков за право представляти український народ на політичних теренах Речі Посполитої та за посідання єпископських кафедр, що визначало належність єпископії тій чи іншій церкві. В останньому уніати досягли певних успіхів, оскільки вже після 1610 р. всі єпископії за виключенням однієї підпорядковувались уніатській церкві. Боротьба за зміцнення матеріального становища церков була одним із найголовніших аспектів взаємовідносин між православними та уніатами та вагомою складовою національно-релігійного руху. Водночас, польський уряд часто використовував релігійну боротьбу в Україні для зміцнення своїх позицій та розширення прерогатив католицької церкви. Період з 1620 по 1647 рр. ознаменувався спробами знайти компромісні рішення на державному рівні та продовженням протистояння на місцевому. В умовах протистояння позавляється меценатська діяльність як православної шляхти й заможного православного міщанства, так і віруючих уніатської конфесії, спрямована на підтримання функціонування їх церков.

Методичні завдання, питання, тести

Завдання для семінарського заняття:

1. Боротьба між православними і уніатами за єпископські кафедри, монастирі, храми, маєтності. Осередки протистояння в Україні.
2. Висвячення православної ієрархії 1620 р. та зміна орієнтирів у міжконфесійних відносинах.
3. Конфесійна ситуація в Україні 20-х років XVII ст.
4. Церковна політика Владислава IV та її реалізація у взаємовідносинах між православними і уніатами.

Завдання для індивідуальної роботи:

Підготувати розгорнуте реферативне повідомлення на одну із тем:

- Православна полемічна література в Україні першої половини XVII ст.;
- Уніатські полемічні твори першої половини XVII ст.: ідеї, зміст, концепції;

- Принципи соборноправності української православної церкви;
- Концепція батьківщини в творах православних мислителів;
- Літературна спадщина Мелетія Смотрицького;
- Іпатій Потій – ідеолог українського уніатства;
- Формування ідеологічної доктрини уніатської церкви Йосипом Рутським;
- Система освіти української уніатської церкви;
- Петро Конашевич-Сагайдачний – оборонець української православної церкви;
- Становлення уніатської митрополії за митрополита Іпатія Потія;
- Монастирі України в міжконфесійному протистоянні першої половини XVII ст.;
- Українська православна церква в часи митрополитства Іова Борецького;
- Новий період розвитку українського православ'я за Петра Могили.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Реформування українського православ'я митрополитом Петром Могилою.
2. Ісаа Копинський: неоднозначність позицій та діяльності.
3. Проекти створення українського патріархату в Києві.
4. Реформування митрополитом Йосипом Рутським уніатської митрополії. Орден василіан.

Питання для самоконтролю та самоперевірки

1. Початок міжконфесійного протистояння в Україні між православними та уніатами.
2. Стан православної церкви в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст.: існування на нелегальному становищі.
3. Характерні особливості самотності українського православ'я.
4. Основні полемічні праці української православної церкви: головні ідеї, зміст, концепції.
5. Основи менталітету українського уніатства.
6. Основні полемічні праці уніатів.

7. Діяльність уніатських митрополитів І. Потія, Й. Рутського, спрямована на доведення національної ідентичності з'єднаної церкви.
8. Спроби уніатських ієрархів створити власну систему освіти.
9. Оформлення союзу православного духовенства з українськими козаками.
10. Спільні дії козаків з православним кліром у відстоюванні інтересів православної церкви.
11. Особливості становлення уніатської церкви в перші роки існування (1596 – 1619 рр.).
12. Боротьба православних за відстоювання прав церкви на храми та їх маєтності.
13. Боротьба за монастирі в Україні 1596 – 1619 рр.
14. Боротьба між православними і уніатами за єпископські посади в перші десятиліття XVII ст.
15. Висвячення православної ієрархії 1620 р.
16. Зміна орієнтирів в діяльності уніатів після подій 1620 р.
17. Протистояння між православними і уніатами в 20-ті роки XVII ст.
18. Перші спроби порозуміння між православними і уніатами в 20-ті роки XVII ст. Роль козацтва в цих процесах.
19. Церковні реформи Владислава IV.
20. Новий виток протистояння між православними і уніатами в 30-ті роки XVII ст.

Персоналії

- Михайло Рогоза
- Кирило Терлецький
- Іпатій Потій
- Костянтин Острозький
- Іов Борецький
- Петро Конашевич-Сагайдачний
- Ісаа Копинський
- Петро Могила
- Йосип Вельямін Рутський.

Приклади тестових завдань

1. Автором православного полемічного твору "Тренос" є:
 - а) Мелетій Смотрицький;
 - б) Герасим Смотрицький;
 - в) Іпатій Потій;

- г) Петро Скарга.
2. Уніати на чолі з О. Шкодицьким здійснили спробу заснувати Василіанський монастир при Софійському соборі:
- а) 1602 р.;
 - б) 1620 р.;
 - в) 1622 р.;
 - г) 1632 р.
3. Церковна реформа Владислава IV передбачала:
- а) створення на території України уніатської церкви;
 - б) остаточне утвердження на території України католицької віри;
 - в) офіційне визнання існування в Україні двох церков: православної та уніатської, та перерозподіл церковного майна між ними урядовою комісією;
 - г) остаточне утвердження на території України католицької церкви та передача їй церковного майна православної конфесії.

Рекомендована література

Основна:

1. Візер С. Православна церква і національно-визвольний рух в Україні у 30-ті роки XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей НПУ ім. М. Драгоманова. – К., Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 47.
2. Візер С. Монастирі в Україні першої половини XVII ст.: міжконфесійне протистояння // Пам'ять століть. – 2004. – № 2.
3. Візер С. Проблема національної ідентичності українського народу в ідеології уніатів (перша половина XVII ст.) // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – Мелітополь, 2004.
4. Візер С. Теоретичне обґрунтування права православної церкви на автокефалію в українській ідеології першої половини XVII ст. // Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2005. – Вип. 2.
5. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. – Нью-Йорк, 1998. – Т.1, 2.
6. Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Л., 2000.

7. Дмитриев М. "Ваша" и "наша" Русь. Сторонники унии перед проблемой этноконфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. // Украина: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип. 5.
8. Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997.
9. Історія релігії в Україні: в 10 томах. – К., 1997. – Т.2.
10. Колодний А., Лобовик Б. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.
11. Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
12. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. – Вінніпег, 1982.
13. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Л., 1994.
14. Пахльовська О. Симбіоз культури та ідеології в Україні XVII ст. // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи. – К., Венеція, 1996.
15. Плюхій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
16. Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.) – К., 1997.
17. Феномен П. Могили: Біографія, діяльність, позиція / під ред. Климова В., Колодного А., Жуковського А. – К., 1996.
18. Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату. – К., 1995.

Додаткова:

1. Антопек Г. Філософія в навчальних закладах чину Св. Василя Великого (XVII – XVIII ст.): Автор. дис... канд. філос. наук. – К., 1996.
2. Головата Н. Торговельно-грошові операції в економічній діяльності церкви у другій половині XVI – на початку XVII ст. // Україна в Центральній-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII ст. – К., 2000. – С.159 – 172.
3. Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // УІЖ. – 1999. – № 2.
4. Ісиченко Ю. Берестейська унія і українська література XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: Матеріали Третіх "Берестейських читань". – Л., 1996.

5. Ісиченко Ю. Рим на бароковій мапі Європи (зі спостережень над ідеєю Риму в моделі світу книжників кола митрополита П. Могили) // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи. – К., Венеція, 1996.
6. Когут М. Йосип Вельямін Рутський. – Л., 1994.
7. Крालюк П. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996.
8. Крालюк П. Духовні пошуки М. Смотрицького. – К, 1997
9. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. – К., 2000.
10. Сас П. Конфесійна політика П. Сагайдачного початку 20-х років XVII ст. в контексті тогочасних суспільно-політичних та державотворчих процесів на Україні // Українська козацька держава. – К., 1991.
11. Сеник С. Духовний профіль Св. Йосафата Кунцевича. – Л., 1994.
12. Сеник С. Латинізація в українській католицькій церкві // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русь-України. – Мюнхен, 1988 – 1989.
13. Сеник С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії.
14. Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.: Матеріали Четвертих "Берестейських читань". – Л., 1997.
15. Чобич С. Православна полемічна література XVI – XVII ст. на Україні, її походження та зміст // Православний вісник (Київ). – 4.02.1980.

Розділ 2. Формування національних збройних сил і культури майбутньої Української держави

§ 2.1. Участь українських добровольців у війнах за межами України

Перебуваючи у складі Речі Посполитої, Україна була позбавлена будь-яких ознак державності. Але специфіка становища України полягала в тому, що на її території існувало багаточисельне козацтво, як визнане, так і не визнане урядом держави. Саме воно і становило зародок національних збройних сил України навіть за відсутності держави. Його розвитку, набуттю сили, загальнонародного визнання і авторитету багато в чому сприяла активна участь майже в усіх міжнародних конфліктах і війнах Речі Посполитої. Загальним лідером козацьких і некозацьких мас України продовжувала виступати Запорозька Січ, держава республіканського типу в системі Речі Посполитої. У ній існували, можливо, ще не досить чіткі ознаки середньовічної держави, у тому числі й збройні сили.

Посиленню, структуруванню і нагомості в суспільстві козацьких формувань сприяла їх участь у війнах Речі Посполитої на євразійському континенті. Дана проблема в різний час привертала увагу досить багатьох дослідників. Зокрема, декілька праць В. Ульянівського присвячені взаємодіям українських козаків з Дмитром І. А. Федорук здійснив аналіз особливостей функціонування козацького найманого війська, в наукових розвідках О. Барана розглядається участь українських козаків у військових операціях Тридцятилітньої війни в Європі.

В сучасній історіографії існує ряд досить ґрунтовних праць, присвячених Хотинській компанії. Зокрема, це наукові дослідження В. Борисенка, С. Комарницького. Останнім часом з'явилися історичні розвідки про діяльність такого потужного військово-політичного діяча України початку XVII ст. як Петро Конашевич-Сагайдачний. Це колективні монографії О. Гуржії та В. Корієнка.

Нині більшість вчених погоджуються з думкою про те, що українське населення та кримські татари не завжди були запеклими ворогами, а взаємна ворожнеча виникала лише в результаті

проявленої агресії по відношенню до своїх сусідів. Досить часто між ними існували контакти на побутовому рівні, в торгівлі, а в першій половині XVII ст. були здійснені спроби об'єднання зусиль між правителями ханства та Запорозькою Січчю в боротьбі проти своїх метрополій. Дане питання стало предметом наукових досліджень відомих сучасних вчених В. Борисенка, В. Брехуненка, В. Панащенко, В. Станіславського.

Однією з перших операцій українського козацтва за межами України в першій половині XVII ст. був похід у Лівонію та участь у війні Польщі з Швецією в 1600 – 1602 рр. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. становище Речі Посполитої на півночі ускладнилось. Оголосивши польського короля Сигізмунда III скинутим з шведського трону, герцог Карл Зюдерманландський зайняв Естонію і в 1600 р. почав захоплювати польську Лівонію. Для її захисту Сигізмунд III направив свої війська і попросив допомоги у козаків. Натомість отаман Запорозької Січі Самійло Кішка делікатно, але наполегливо зажадав від польського уряду відмінити баніцію козацтва, платити йому щорічне жалування, повернути його адміністративний центр Трахтемирів, заборонити урядовим чиновникам забирати майно померлих козаків, відновити козацькі суди тощо. І поки не дочекався офіційної позитивної відповіді на вимоги, козаки з місця не рушили. В січні 1601 р. польський сейм затвердив рішення про відміну баніції тим козакам, які візьмуть участь у поході в Лівонію. Козаки в старостинських маєтках підпорядковувались юрисдикції старост, а в панських – панів, що не задовольнило їх повністю. Після гострих і тривалих дискусій Кіш Запорізький вирішив пристати на висунуті умови і взяти участь у польсько-шведській війні.

З Січі влітку 1601 р. 2-тисячний козацький загін на чолі з Кішкою вирушив вверх по Дніпру в Прибалтику. Він поділявся на чотири полки по п'ять сотень у кожному. Сотні складались з десятків під командою десятників. На чолі загону стояв Кішка, кожного полку – полковник, два осавули, чотири сотники і 50 десятників. На озброєнні козаки мали гармати, рушниці, шаблі, списи, запаси провіанту.

Наприкінці осені 1601 р. загін прибув у Лівонію й почав воєнні дії проти шведських військ. Козаки блокували дороги, що вели з Дерпта, Феліни, Пирново до Польщі і не пропускали по них ворожі частини.

Одночасно вони робили рейди в глиб зайнятої противником території, громили його гарнізони в окремих мизах і містечках. У грудні 1601 р. вони захопили, зокрема, замок Гермес і здали його польському гарнізону. Воювати козакам доводилось у надзвичайно тяжких умовах. Край був спустошений, без жител, дров, харчів і фуражу. Для того ж, польський уряд вчасно не платив жалування і козаки почали ремствувати й загрожувати залишити фронт. Багато з них загинуло. В лютому 1602 р. у битві під Феліном загинув і Кішка. Правда, існує думка і стосовно його поранення та наступної участі в житті України.

Замість нього козаки обрали Івана Куцковича й продовжили боротьбу. Їм на допомогу прийшло ще 2 тис. козаків і разом з польським військом вони визволили від шведів Лівонію і брали участь в облозі естонського замку Вайсенштайн. Наприкінці 1602 р. козаки повернулись в Україну. Учасники походу вважали, що їм відновлено всі козацькі права, відмовлялись підпорядковуватись юрисдикції польських властей і виконувати їх розпорядження. Почалось активне відвоювання нових прав і привілеїв, з чим обстановка в Україні загострилась.

Значну роль у формуванні збройних сил України відіграла участь козаків у воєнних діях на території Московської держави. На початку XVII ст. обстановка в Московській державі різко загострилась. До політичної нестабільності влади Бориса Годунова додалися стихійні лиха і економічна катастрофа. Влітку 1601 р. 12 тижнів йшли холодні, затяжні дощі, які вимочили всі посіви. Те, що не вимокло, покрити в липні перший сніг. Восени розплодилась маса гризунів, які добили все, що залишилось на полях, і те, що знаходилось у скиртах і снопах. Почався голод, а з ним і стихійні виступи народу проти властей і насамперед царя. Опозиційне до Бориса Годунова боярство намагалось використати народне незадоволення у своїх власних цілях. Ймовірно, що для повалення режиму воно висунуло свого ставленика, який діяв під іменем царевича Дмитра, що ніби то чудом врятувався від вбивці в 1591 р.

Схожий на покійного царевича, молодий чоловік у 1601 р. з'явився при дворі магната Адама Вишневецького і почав видавати себе за нього. У польській шляхти виникла реальна можливість здобути царський престол у Московщині й вона взялась активно

допомагати самозванцю дипломатично, політично й військово. Інтереси московської опозиції й польської шляхти щодо скинення з влади Годунова збіглися. Офіційно Річ Посполита утрималась від підтримки запланованої акції й зобразила її як приватну справу. Хоч при цьому Сигізмунд III взяв Дмитра на державне утримання, надав йому право на збирання шляхетського війська, але одночасно й зажадав від нього після перемоги укласти унію з Річчю Посполитою й повернути Польщі Смоленську та Сіверську землі.

На початку вересня 1604 р. наймане військо Дмитра I з Глинян під Львовом рушило в похід на Москву, звідси претендент розіслав масу листів до українського населення з пропозицією іти до нього на допомогу і до жителів Чернігово-Сіверщини з закликом до повстання проти царя. В жовтні воно ненадовго зупинилось у Києві. Переправившись через Дніпро у Вишгороді, військо Дмитра I незабаром вступило на Чернігівщину і розгорнуло активні дії проти урядових сил. Воно скрізь зустрічало підтримку селянства і опозиційно настроєних дворянства і боярства. Велику допомогу претенденту на російську корону подали запорожці. Їх 17-тисячне військо прибуло на Чернігівщину й почало займати міста і села. Сильний козацький загін отамана Белешка, серед інших населених пунктів, 2 (12) листопада з допомогою міщан оволодів Черніговом. Сюди ж надійшло і 9 тис. донських козаків. Найсильніший опір нападаючим вчинив гарнізон Новоград-Сіверського, який кілька тижнів успішно відбивав штурм нападників. У невдалій битві Дмитра I при Добриничах у середині січня 1605 р. з урядовими військами брало участь 8 тис. кінних і 4 тис. піших запорожців.

Зазнавши ряд невдач, із настанням холодів наймані польські, німецькі й частина українських загонів відійшли в глиб України. Мав намір відступити і сам Дмитро I. Але жителі Путивля умовили, а точніше, не пустили його далі, пообіцявши насмерть стояти проти урядових військ. Дмитро I отаборився у Путивлі й почав спиратись на повстале місцеве населення Путивльщини і українських козаків. У ході зимової кампанії 1605 р. його владу визнали Оскол, Валуйки, Вороніж, Білгород, Єлец, Лівни та інші міста Чернігово-Сіверщини і власне Московщини. В той же час дисципліна в урядових військах впала, почались дезертирство і перехід на бік повсталих. Розклад у

державі ще більше посилювався у зв'язку з смертю Бориса Годунова. У битві під Кромами 7 – 9 травня 1605 р. майже всі урядові війська перейшли на бік самозванця і він 20 червня увійшов до Москви. Його охорону становили козаки.

Дмитро I почав проводити самостійну політику, яка викликала незадоволення як польського уряду, так і московського боярства. Він фактично відмовився від виконання тих зобов'язань, що дав польському королю. В інтересах поміщиків Чернігово-Сіверщини і Слобожанщини добився постанови Боярської думи про заборону розшуку тих селян, які втекли від своїх власників у голодні роки, звільнив населення цих регіонів від податків тощо. Це викликало сильне незадоволення певних класів московського боярства, які ініціювали народне повстання, в ході якого Дмитро I 17 травня 1606 р. був убитий.

Царем став Василь Шуйський (1606 – 1610 рр.). Загони запорожців, що були при Дмитрі I, зазнали великих втрат. Частина їх розійшлась по різних регіонах, особливо у півдні, й продовжувала воєнні дії. На Чернігово-Сіверщині проти Шуйського почалися виступи населення. Поширювались чутки про те, що царевич Дмитро живий і піднімає народ на повстання.

Українські, в тому числі й запорозькі козаки, взяли активну участь у селянській війні під проводом Івана Болотникова на території Московщини (1606 – 1607 рр.). Після втечі з турецького полону колишній слуга князя Телятьєвського Болотников улітку 1606 р. повертався додому через Україну. Він був добре поінформований про події в Московщині, боротьбу за царський престол, незадоволення різних верств населення Шуйським і готовністю великої кількості українських і донських козаків взяти участь у воєнних діях на території Московщини.

Він зумів заручитись підтримкою однодумців і на чолі 10 тис. українських й донських козаків у липні 1606 р. підійшов під Путивль. Козаки стали ядром повстанської армії, яка швидко збільшувалась.

Переможною ходою козаки разом з повсталим населенням рушили на Москву. Вони брали участь у взятті Кром, переможних битвах над військами Шуйського під Єльцем, Калугою, Серпуховим, а також у невдалій облозі Москви в жовтні – листопаді 1606 р. Після

відступу Болотникова спочатку до Серпухова, а потім до Калуги повстання у Московщині не припинились. Вони перекинулись навіть на Поволжя, де діяли загони самозваного царевича Петра. До нього пристали і 3 тис. запорожців, які воювали на боці повстанців навесні 1607 р., сиділи в облозі в Тулі з липня по 10 жовтня 1607 р. Частина з них загинула, частина прорвалась з оточення і продовжувала воєнні дії проти урядових військ.

Незважаючи на втрати, українські добровольці взяли найактивнішу участь і в наступі військ самозванця Дмитра II на Московщину (1607 – 1610 рр.). Кілька запорозьких ватаг у жовтні 1607 р. об'єднались під Карачевом з частинами Дмитра II і воювали на території Сіверщини. Взимку 1608 р. більшість їх відійшла в Україну, перезимувала, а навесні разом з військом Дмитра II з боями пройшла від Орла до Москви. До них прибували все нові й нові підкріплення і в червні 1608 р. у Тушинському таборі Дмитра II нараховувалось вже 13 тис. українських, або як їх називали, запорозьких козаків. Вони разом з поляками штурмували Москву, брали участь у 16-місячній облозі Троїцько-Сергіївського монастиря. Козацькі частини відправлялись у різні місця для підкорення міст і сіл владі Дмитра II. До кінця 1608 р. вони взяли цілий ряд північно-східних міст і серед них Ростов, Вологду, Ярославль, а на початку 1609 р. зробили невдалу спробу оволодіти Новгородом.

Становище окупантів почало ускладнюватись після того, як уряд Шуйського підписав у лютому 1609 р. мирний договір з Швецією і союзні війська під командуванням Михайла Скопіна-Шуйського почали визволяти Московщину від загарбників. Однак, навесні у Московщину прибув 8-тисячний загін українських козаків і воєнні дії набрали нових обертів.

Король Сигізмунд III намагався скористатись ослабленням Московської держави, повернути Речі Посполитій Смоленськ, Сіверщину і захопити царський трон. Його плани не були підтримані сеймом і король вирішив діяти на власний розсуд. Йому ледве довелося зібрати 8-тисячне військо. У вересні 1609 р. король оголосив Московщині війну (1609 – 1613 рр.) й почав облогу Смоленська. Всю надію у ній Сигізмунд III поклав на військову допомогу українських добровольців, яких спільно вербували королівські посланці. В

середині жовтня на допомогу Сигізмунду III під Смоленськ прибуло 30 тис. українських козаків на чолі з старшим реєстровців Олевченком. Надходили й нові загони як з України, так і з війська Дмитра II, який у грудні 1609 р. мусив тікати з Тушина до Калуги. Взимку 1609 – 1610 рр. під Смоленськом вже понад 40 тис. українських козаків, у масі яких польське військо фактично розчинилось. Визначальну роль у війні почали відіграти козаки.

Сильний козацький корпус під командою "старшого" полковника Андрія Стороженка взимку 1609 – 1610 рр. взяв Чернігів, Новгород-Сіверський, Почеп, Брянськ, Козельськ та інші міста. На весну 1610 р. його кількість збільшилась до 15 тис. чоловік. Загін отамана Іскорки несподіваним штурмом оволодів Стародубом. Вся Чернігово-Сіверщина до літа 1610 р. була визволена козаками від урядових військ і більшість з них відійшла до Смоленська. Козацькі підрозділи під командою "гетьмана" Данила Каленика протягом наступних місяців безуспішно її штурмували, зазнаючи великих втрат.

При цьому уряд Шуйського вів переговори з Сигізмундом III і у лютому 1610 р. підписав з ним мирний договір. За ним син польського короля Владислав визнавався московським царем. Але договір не набрав чинності і воєнні дії продовжувались. Спроба московського воєводи Д. Шуйського деблокувати Смоленськ закінчилась трагічно. У червні 1610 р. армія Станіслава Жолкевського, більшість якої становили козаки, розгромила московські війська під Клушином. Під впливом цієї поразки шведи перейшли на бік Сигізмунда III, а Дмитро II разом з козацькими частинами знову підійшов під Москву.

Об'єднавшись, московські дворяни на чолі з Ляпуновим скинули з престолу Шуйського. До влади прийшла так звана семибоярщина, яка шукала шляхів примирення з поляками. Військо Жолкевського без опору підступило до Москви. Дмитро II втік у Калугу, де і був убитий. А "семибоярщина" визнала королевича Владислава московським царем і допомогла Жолкевському у вересні 1610 р. зайняти Москву. Від імені Владислава крїною управляли спочатку Жолкевський, а потім боярин М. Салтиков, купець Ф. Андронов та інші тушинці.

Становище в Московській державі почало змінюватись. Панування загарбників, грабунки, вбивства і знущання над населенням, зневага поляками, литовцями і українцями національної культури й духовності росіян пробудили в них глибокі патріотичні почуття. Народ взяв власну долю, долю країни у свої руки. Вже наприкінці 1610 р. у Рязані почався масовий народний рух опору проти окупантів на чолі з Прокопом Ляпуновим. Ополченці нищили невеликі загони загарбників, визволяли від них міста і села. Визвольний рух ширився і наприкінці березня 1611 р. ополченці почали облогу Москви. Проте, після взяття у червні 1611 р. Смоленська Сигізмунд III направив на допомогу обложеним 15-тисячний козацький корпус. Його прибуття до Москви прискорило розпад ополчення. Всього ж на території Московщини влітку 1611 р. діяло 30 тис. козаків під командуванням Будила і Струся.

На боротьбу з окупантами знову піднімається московитський народ. Восени 1611 р. формується друге народне ополчення на чолі з Кузьмою Мініним і Дмитром Пожарським. У серпні 1612 р. воно наблизилось до Москви і не допустило прориву до міста військ гетьмана Ходкевича. 26 жовтня 1612 р. польський гарнізон у Кремлі капітулював і Москва була визволена від загарбників.

Завдяки героїзму народу становище Московського царства почало стабілізуватися. Але десятки польських і козацьких загонів продовжували діяти в різних регіонах Московщини, в тому числі під Вологдою, Тотьмою, Сольвичегодськом. Окремі з них протягом наступних двох років ходили до Архангельська, Холмогор, Олонця, спільно з шведами діяли козаки під командою князя Михайла Вишневецького на Сіверщині.

Польська сторона шукала виходу із затяжного конфлікту. Польський сейм на початку 1613 р. ухвалив рішення про припинення війни з Московським царством. Але окремі загони козаків і польських добровольців продовжували діяти на території Московщини, часто вдаючись до грабунків населення.

Ім на допомогу йшли нові сили. Козацький корпус під командуванням Петра Сагайдачного у 1613 р. виступив з Путивля і зробив рейд через Болхов, Бєлєв, Лівни, Перемишль, Калугу, а потім повернув назад і відійшов до Києва. Після обрання у 1613 р. новим

царем Михайла Романова обстановка в Московщині хоч дещо й стабілізувалась, але кардинально не поліпшилась. Обидві країни тільки чекали слушного моменту для вирішення своїх проблем за рахунок противника.

Такий час настав для Московської держави у зв'язку з піднесенням визвольного руху українського народу в 1615 – 1616 рр. Основні польські війська у цей час були зайняті його нейтралізацією і походом у Валахію. Скориставшись цим, московський уряд 1616 р. направив війська для відвоювання Смоленська. В свою чергу, польський сейм ухвалив рішення про початок війни з Московщиною і таким чином зведення на царський престол королевича Владислава. Почалась московсько-польська війна 1616 – 1618 рр., в якій активну участь взяли й українські козаки. У 1617 р. військо королевича Владислава рушило на Москву й зав'язало на її просторах. Воно опинилось у критичному становищі.

Петро Конашин-Сагайдачний

Українське козацтво в цей час у черговий раз намагалось відстояти свої права від посягань польської шляхти. Йому вдалось домогтись відновлення на гетьманстві Петра Сагайдачного і задоволення деяких своїх вимог. Влітку 1618 р. Сагайдачний повів на допомогу королевичу 20-тисячне козацьке військо. Поділене на полки, воно пройшло Сіверщину і почало воєнні дії на території власне Московської держави. Досить легко козаки взяли Лівни і Єлець. Авангард українського війська полковника Михайла Дорошенка рушив на Рязанщину і оволодів

Лебедином, Данковим, Скопином, Рясським і з'єднався з головними силами під Єльцем. Звідси козацьке військо рушило на Шацьк, забезпечуючи собі плацдарм для подальшого наступу на Москву. Але непереборну перешкоду їм влаштували жителі невеликого містечка Михайлов на р. Проні. Протягом 12 – 27 серпня чи не все військо безуспішно штурмувало міські мури і врешті-решт мусило залишити його та рушити на Москву.

Похід проходив без серйозного опору противника. На переправі через Оку Сагайдачний розбив урядові війська і каширською дорогою

фактично безперешкодно дістався Москви, де в Тушино з'єднався з військом Владислава. У жовтні козаки Сагайдачного штурмували Москву. Але напштовхнулись на добре організований мужній опір і мусили відступити. Припинивши облогу Москви, Сагайдачний зробив рейд на південний захід до Калуги, руйнуючи міста і села, беручи в полон чоловіків і жінок та великі матеріальні трофеї, які призначались для виплати жалування козакам. Гетьман захопив Серпухов, Калугу і відправив в околиці козацькі полки для військового промислу. Боротися з ними московський уряд не мав сил і пішов на переговори про мир. 1 грудня 1618 р. у Деуліно між Москвою і Річчю Посполитою було підписано Деулінське перемир'я на 14,5 років. За його умовами до Речі Посполитої відходили Смоленськ і Чернігово-Сіверщина. Воснна кампанія 1618 р. продемонструвала московському уряду силу і потенційні можливості українського війська, а також ту небезпеку для Московщини, яку становила Україна разом з Польщею і Литвою. Це мало далекосяжні наслідки.

Козаки захопили значні трофеї, особливо зброї. Гетьман Сагайдачний у порядку відвів козацьке військо в Україну. Частина козаків не захотіла повертатись на батьківщину і найнялась на службу до московського царя. Перебуваючи у Московщині, вихідці з України пробуджували зацікавленість московського уряду у встановленні тісніших контактів із запорозьким козацтвом як потенційним союзником у боротьбі з ворогами. Правда, він не наважився задовольнити прохання Сагайдачного у 1620 р. взяти на службу все Військо Запорізьке. Це неминуче мало привести до війни з Польщею, до чого Московщина не була готова. Зате невеликі козацькі загони за платню перебували на службі у Московщині, іноді залишаючись там назавжди. Бойовий козацький отаман Михайло Скиба після переходу в Московщину переселився до Сибіру і вже писався Скибіним.

Свою силу козаки показали і в наступних воєнних конфліктах Речі Посполитої, зокрема під час польсько-московської війни 1632 – 1634 рр. Гостро потребуючи військової сили, король Владислав IV розіслав листи по Україні з закликом до населення вступати у козаки і брати участь у поході на Москву. Козацькі права були повернуті багатьом випищикам. В Україні зібралось 20 тис. добровольців під команду гетьмана Тимоша Орендаренка і полковників Якова

Острянина, Ілляша Караїмовича, Івана Гирі та інших. Протягом першої половини 1634 р. козацьке військо діяло в районі Вязьми, Ржева, Калуги, Севська. За військову вправність Богдан Хмельницький одержав шаблю від польського короля. А Тарас Федорович з своєю кіннотою відіграв вирішальну роль у розгромі російського війська під Щелкановим 10 квітня 1634 р. Але внаслідок небажання польського уряду задовольнити нові вимоги ресстровців про розширення їх прав і привілеїв козацьке військо вело себе досить пасивно. Це і стало однією з причин замирення Речі Посполитої з Московщиною. За умовами Полянської угоди 1634 р. король Владислав IV відмовлявся від царського престолу, але Річ Посполита закріпила за собою Смоленськ і Чернігово-Сіверщину.

Окремою сторінкою воєнної історії козацтва стала його участь у Тридцятилітній війні (1618 – 1648 рр.). У 1618 р. в Європі спалахнула війна між двома коаліціями держав, яка з перервами тривала 30 років. До католицької ліги входили Австрія, Іспанія, Польща, Ватикан, до протестантської – Англія, Нідерланди, Данія, Франція, Швеція. До останньої з 30-х років долучилась Росія, що не хотіла посилення своїх основних противників у Європі. Ворогуючі сторони прагнули залучити на свій бік запорозьке, ресстрове і незнане польським урядом українське козацтво, яке на той час зарекомендувало себе мобільною, високопрофесійною і дешевою військовою силою, здатною вирішувати найскладніші завдання.

На Закарпаття 30 жовтня 1619 р. на запрошення австрійського імператора Фердинанда II прибуло майже 10 тис. українських добровольців на чолі з полковниками Кличковським і Русановським. Вони мали діяти проти семигородського господаря і трансильванського князя, що виступили проти австрійських Габсбургів. 22 листопада 1619 р. козаки розбили під с. Стрипкою військо противників австрійського імператора, основні сили яких у цей час підходили до столиці Австрії Відня. Велику допомогу козакам подавали закарпатські селяни. Вони вступали до козацьких загонів і допомагали їм громити місцеву шляхту. В ході спільних воєнних дій проти угорських панів складалась бойова співдружність жителів закарпатських і центральноукраїнських земель, спрямована проти чужоземного панування.

Козаки рушили в глиб Європи. Вони перенесли воєнні дії на захід і наприкінці листопада взяли в облогу Кошицю, Пряшів та інші міста, де перебували гарнізони противників австрійського імператора. Але неможливість австрійських властей виплатити козакам раніше обумовлену платню змінила ситуацію. Вони відмовились воювати далі, скинули своїх старших, замість них обрали Адама Липського і 16 грудня 1619 р. відправились додому. Однак їх успіхи на Закарпатті луною відгукнулись під Віднем. Дізнавшись про поразки на Закарпатті, противник Фердинанда II трансільванський князь Габор Беглен припинив облогу австрійської столиці й відступив.

Козаки діяли і в інших регіонах. Воєнні дії перенеслися на територію Південної Австрії і в них активну участь брали й окремі козацькі підрозділи. В 1625 р. Іспанія взяла на службу 20 тис. українських козаків і вони досить успішно діяли у Фріулі (північно-східна Італія). Їх доля невідома.

Все більше козаків діяло в Центральній Європі. Активнішою стала участь українських козаків у Тридцятилітній війні після вступу в неї на початку 30-х років Речі Посполитої. Крім Московської держави, українці воювали на боці Речі Посполитої й на інших театрах дій. Почавши війну з Швецією, король Владислав IV у 1635 р. послав на Балтійське море 1500 запорожців на чолі з отаманом Костянтином Вовком.

Козаки почали успішно діяти на Балтиці. Влітку 1635 р. вони, зокрема, успішно протистояли шведському флоту у Вислицькій затоці. Але у зв'язку з укладенням Річчю Посполитою миру з Швецією король Владислав IV 25 серпня наказав козакам повернутись додому.

Європейські держави все більше виснажувались. Після вступу Франції у війну з Іспанією у 1635 р. австрійський імператор знову запросив на допомогу українських козаків. Вони успішно діяли в тилу французьких військ, громили загоми фуражирів і частин, що відстали. Запорожці сприяли успіхові союзницьких військ, внаслідок чого французька армія була змушена залишити Бельгію. В 1636 р. загальна чисельність українських легіонерів на європейському театрі воєнних дій зросла до 6 тис. чол. Їх очолював досвідчений у воєнних справах Павло Носковський. На початку року вони змусили французькі

підрозділи залишити частину Люксембургу. Розквартирувавшись на визволеній території, українські козаки спільно з хорватами робили регулярні рейди у французьку провінцію Шампань, громили ворожі загоми і брали військову здобич. Останнє часто зумовлювалось несвоєчасною виплатою їм платні.

Незважаючи на тяжкі умови, козаки продовжували воювати. У середині червня українські найманці разом з хорватами вдало прикривали відступ австрійських військ під Ландау. В липні 1400 поранених і хворих козаків відправились в Україну. 3 тис. запорожців Носковського влились в армію фельдмаршала Геца і відзначились при взятті Варсбурга, Падерборна, Дортмунда та інших міст. А 2 тис. козаків-кавалеристів у складі корпусу генерала Верта здобули кілька великих фортець, у тому числі Корбі, неподалік від Амьєна, Руа і Модільє. Ця частина козаків і надалі залишалась у складі австрійської армії. А вояки Носковського захотіли повернутись додому. Зупинившись в Саксонії, вони зажадали від імператора обіцяного жалування. Не дочекавшись його, почали реквізувати в населення фураж і харчі. У відповідь на це австрійське військо розгромило козацький загін, а його залишки вигнало за межі імперії. Такі випадки були непоодинокими.

Але козаки продовжували найманську службу. На полях Франції українські козаки примножили свою лицарську славу. Навіть колишні противники мусили визнати мужність і високу військову виравність українських найманців. Граф де-Брежі у 1644 р. писав кардиналу Мазаріні, що вони "дуже відважні вояки, непогані вершники, досконала піхота, особливо вони здатні до захисту фортець". Тому у війні з Іспанією французький уряд у 1645 р. запросив на службу до 2,5 тис. запорожців. Серед істориків немає єдиної думки щодо командирів цих найманців. Одні стверджують, що ними були Хмельницький, Сірко і Солтенко (Золотаренко), інші з ними не погоджуються. Але, напевне, українські козаки брали участь в облозі та взятті фортеці Дюнкерк. Однак французький уряд не виплатив їм належної платні і частина з них повернулася в Україну, інша перейшла на бік Іспанії і воювала проти Франції.

Отже, участь козаків у війнах за межами України мала багатопланове і неоднозначне значення. До участі у воєнних діях

залучалась все більша кількість українців. В окремі роки вона доходила до 50 тис. чоловік, одночасно задіяних на різних театрах воєнних дій. Незважаючи на відсутність національної держави, в Україні фактично формувалась національна армія, ядром і керівним центром якої стала Запорозька Січ. Вона досить часто проявляла незалежність від центральних властей і самостійність дій, формуючи і відправляючи на війни загони українських добровольців. Відбувалася військова самоорганізація учасників бойових дій, вироблялось військове мистецтво, яке найповніше відповідало психологічному складу українського народу і збагачувалось кращим досвідом армій найпередовіших країн Європи.

§ 2.2. Хотинська війна – апогей могутності збройних сил України

Значним випробуванням при формуванні збройних сил України стала Хотинська війна між Річчю Посполитою й Османською імперією 1620 – 1621 рр. На цей час більшість козацьких загонів повернулася з Московії в Україну і козаки розійшлися по домівках чи відійшли на Запорізьку Січ. При цьому вони мали значні військові трофеї, особливо вогнепальну зброю переважно у вигляді мушкетів, й були готові до участі у наступних воєнних діях Речі Посполитої проти своїх противників.

Чергова нагода для цього настала у 1620 р., коли воєнний конфлікт між Річчю Посполитою і Туреччиною переріс у так звану Хотинську війну. Щоб припинити втручання Польщі у молдавські справи і знову підпорядкувати Молдавію своєму впливу, турецький султан влітку 1620 р. кинув 60-тисячне військо проти молдавського господаря.

Польський уряд ухвалив рішення подати молдавському князю Граціану військову допомогу, залучивши до походу і значну кількість українських козаків. Але зібрати належне козацьке військо на цей час виявилось неможливим, до того ж і коронний гетьман Станіслав Жолкевський не хотів бачити козаків під своїм командуванням. З великими труднощами польському командуванню вдалося

мобілізувати тільки 1,6 тис. реєстрових козаків і влити їх у своє військо. Вони були позбавлені можливості діяти самостійно і виступали військовим підрозділом збройних сил Польщі. Однією з козацьких сотень командував чигиринський підстароста Михайло Хмельницький, а у її складі перебував його син Богдан Хмельницький. Загальна чисельність польського війська становила 9 тис. польських гусарів і українських козаків. Сили противників були явно нерівними і польське військо було приречене на поразку у протистоянні з турецькою армією.

Українські реєстрові козаки діяли у складі польського війська, разом з ним 24 серпня (3 вересня за н. с.) 1620 р. переправились на правий берег Дністра і захопили ряд молдавських фортець. Тут воно поповнилось 600-стами вояків господаря Молдавії Граціані. За рекомендацією командування козаків військо зробило стрімкий марш на захід до старих укріплень, зроблених ще козаками С. Наливайка. 2 вересня польські жовніри і козаки зайняли позиції поблизу с. Цецори, розташованого на березі Прута за 18 верст від Ясс.

Козацькі підрозділи не мали тактичної самостійності і діяли під загальним командуванням поляків, що негативно позначилося на їх становищі. 8 – 11 вересня польське військо зазнало відчутної поразки, значні втрати понесли і козаки. Особливо тяжкими вони були під час переправи козаків на лівий берег Прута, в ході якої, напевне, загинув і Михайло Хмельницький (9.IX). Багато козаків потрапило в полон. Після переправи поляки з ініціативи козаків збудували табір і ним пробивалися до Могилева-Подільського. Однак серед союзників не було єдності, значні втрати вони несли від обстрілу їх татарами та постійних штурмів табору турками. Остаточної поразки зазнали козаки і поляки 26 вересня біля с. Савки. Сам коронний гетьман Жолкевський загинув, польний гетьман Станіслав Конєцпольський, магнати Микола Потоцький, Ян Тишкевич, напевне, і Богдан Хмельницький потрапили до полону.

Після перемоги турки і татари напали на Поділля, Галичину, дійшовши до Львова і Перемишля. Вчинити їм належний опір польське військо не змогло. На захист України виступила Запорозька Січ. Одна частина запорожців рушила на Поділля, дійшла до кордонів Молдавії, завдала ряд поразок невеликим татарським загонам. На цей

раз військо вже становило 15 тис. козаків, більшість з яких мала бойовий досвід. Вони зробили успішний похід на Крим, завдали значних руйнувань його містам і селам, чим відволікли татар з українських земель, не дозволили їм грабувати і нищити своїх співвітчизників.

Незважаючи на всілякі заходи, польський уряд виявився неспроможним організувати захист Речі Посполитої, хоча і було прийнято рішення про виділення асигнування на оборону Польщі. Польська шляхта не захотіла давати на це кошти і йти до війська. У такій обстановці польський уряд знову змушений був звернутися за допомогою до українських козаків, пообіцявши збільшити їх реєстр до 20 тис. і виділити їм 100 тис. злотих.

У цей час продовжувалася внутрішня боротьба між двома угрупованнями козаків. Перше з них на чолі з Сагайдачним займало лояльну позицію до Речі Посполитої і воліло мирним шляхом домогтися виконання польським урядом своїх вимог. Інше – очолюване Яковом Бородавкою, виступало за силове вирішення усіх проблем, які накопичилися між Запорозькою Січчю і Річчю Посполитою. Козаки були роз'єднані і територіально – перші розташовувалися на території від Києва до Трахтемирова, це були в основному реєстровці, другі – від Трахтемирова до Запорозької Січі включно.

Смертельна загроза над Україною змусила Сагайдачного і Бородавку припинити внутрішні чвари і об'єднати усі потенційні захисні можливості українського козацтва. Незважаючи на фактичне несприйняття обіцянок польського уряду, висловлених на Січі його посланцем Бартошем Обалковським, проводирі козацтва вирішили об'єднатися і використати всі збройні сили України для її захисту. На їх заклик відгукнулися тисячі і тисячі козаків, захист українських земель перетворився на загальнонародну справу.

Поки формувалася козацька армія, турецький султан Осман II мобілізував війська, наказав головному адміралові прикрити Стамбул ескадрою з 40 галер від можливого нападу флоту козаків і у квітні вирушив у похід на Річ Посполиту.

Найшвидше козакам вдалося організувати і провести ряд морських походів проти Туреччини. Таким чином, збройні сили

України у Хотинській війні з Туреччиною склалися з морського флоту і сухопутної армії. Козацький морський флот успішно діяв у Північному Причорномор'ї, відтягуючи на себе значні ворожі сили. Але вирішити долю майбутньої війни він явно не міг, головна роль у ній мала належати сухопутним збройним силам.

Епохальною подією в консолідації збройних сил України стала козацька рада 5 – 7 (15 – 17) червня 1620 р. в урочищі Суха Діброва, що між Ржищевом і Білою Церквою. На ній було ухвалено рішення виступити проти турків усіма наявними силами. Ідеологом об'єднання козаків проти спільного з поляками ворога виступив київський митрополит Йов Борецький. В даному випадку духовні і збройні сили України виступили заодно, що стало запорукою успіху боротьби проти ворожої агресії. Причому спільні дії обох сил дали свої негайні результати. Під прапори козацьких ватажків вдалося залучити щонайменше 40 тис. козаків, тобто найбільшу їх кількість, яка була зібрана в одному місці протягом усіх попередніх років. Це свідчило про колосальні можливості і людські ресурси України при захисті від ворожої агресії.

Козацька рада розділила функціональні обов'язки двох своїх ватажків. Вона призначила гетьманом війська Я. Бородавку, а П. Сагайдачному доручила вести переговори з польським королем про задоволення козацьких вимог і реалізацію королівських обіцянок. В цьому випадку прослідковується традиція козацького війська у необхідних випадках діяти як силою, так і дипломатичними заходами. Подібну тактику козаки використовували, причому досить успішно, і раніше.

У свою чергу турки не залишали надії роз'єднати союзників. Найбільш боєздатну силу вони вбачали саме в козаках і намагалися відірвати їх від поляків. Напевне, оточення турецького султана знало про прагнення частини козаків державно незалежитись від Польщі і використало його у своїх цілях. Відомо, що Осман II запропонував січовикам визнати після перемоги над Польщею козацьку територію і призначити їм столицю в Кам'янці-Подільському або Києві. Фактично, мова йшла про Українську державу, яка б перебувала у васальній залежності від Туреччини. Цю пропозицію висловив Я. Бородавці спеціальний посланець турецького султана, яка, проте,

не знайшла позитивного відгуку ні в козацького гетьмана, ні в рядових козаків.

Тим часом запорожці активно діяли на морі. У липні одна частина козаків морем відправилась на Трапезунд, а друга – в район Дунаю, де будувався міст для переправи турецької армії. Проти них Халіл-паша 11 липня вирядив 150 кораблів різного типу. У морському бою запорожці вийшли переможцями, потім висадились на берег над Прутом і зав'язали бої з ордою Кантеміра-мурзи.

Успіхи козаків на морі дозволили розгорнути активні дії і сухопутним збройним силам України. Їх тактика полягала в завданні противнику ударів дрібними, добре мобілізованими загонами при збереженні єдності головних сил. У липні – першій половині серпня невеликі козацькі загони війська Бородавки розійшлися по території Молдавії й фактично змусили війська молдавського господаря залишити землі князівства. Основне козацьке військо трималось купи на Лівобережному Подністров'ї, готове відбити напади татарських орд чи турок. Бородавка не наважувався на перехід Дністра, побоюючись звинувачень у прямій агресії проти Молдови.

У середині серпня вся турецька армія переправилась через Дунай і рушила в глиб Молдавії. Їй довелося переборювати героїчний опір тих козацьких загонів, які діяли в Молдавії. Така тактика козацького війська виявилась досить успішною у боротьбі з турецькою армією. Вона дозволила зберегти в цілості основні збройні сили України, загальмувала просування турецької армії, що дало змогу польському командуванню підійти до річки Дністер, хоча за першим задумом воно мало зупинити турок ще на Дунаї.

Правда, перед цим Бородавка направив до Ходкевича свого посланця полковника Дорошенка із запитанням про місце дислокації козацького війська під Хотиним. На цей час польське командування вже мало дані про зв'язки гетьмана з султаном і віднеслося до його звернення без особливого ентузіазму. Можливо, воно знало про пропозицію султана козакам відділитися від поляків і перейти на бік турок. З підозрілим отаманом Ходкевич не хотів мати справи.

Гетьман К. Ходкевич не наважився спочатку переправлятися через Дністер, запропонував козакам негайно приєднатись до нього і діяти заодно. Однак Бородавка побоювався можливого сепаратного

миру поляків з турками і відповів, що він це зробить тільки тоді, коли польське військо вступить на територію Молдавії. Це означало початок Польщею воєнних дій безпосередньо проти Туреччини. Після цього польському урядові вже не було куди відступати. До 20 серпня н. с. Ходкевич переправився на правий берег Дністра і заклав табір під Хотиним. В тилу у нього стояла могутня Хотинська фортеця з невеликим польським гарнізоном. Самовільні дії гетьмана Я. Бородавки вказують на те, що він не був в жорсткій підлеглості у К. Ходкевича, а українська армія виступала у цій війні союзником польської.

Таке становище не влаштувало польське командування і воно вирішило замінити Я. Бородавку зручнішою для Речі Посполитої людиною. Вибір при цьому впав на П. Сагайдачного, який лояльніше ставився до Речі Посполитої. Заручившись підтримкою польського командування, П. Сагайдачний з великим трудом відшукав козацький табір, організував загальну козацьку раду, на якій було розглянуто загальний стан справ, перспектива ведення наступних воєнних дій самостійно чи спільно з польською армією і відповідальність Я. Бородавки за свої дії. Козацька рада засудила Бородавку до страти і ухвалила рішення про спільні дії проти турок з польською армією. Гетьманом було призначено П. Сагайдачного. Першого вересня українська і польська армія з'єдналися під Хотиним. Козаки почали спішно будувати укріплений табір поряд із польським табором, таким чином плануючи самостійні, але узгоджені дії з союзником.

На другий день під Хотин почала прибувати величезна турецька армія, яка за одними даними, налічувала до 200, за іншими – до 300 і навіть до 500 тис. чоловік. Чисельність польської армії не перевищувала 35, української – приблизно 40 тис. вояків.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

Козаки були поділені на полки – Федора Білобородька, Івана Гордія, Яцька Горлієнка, Данила Дерекала, Івана Зискаря, Куреші, Мойсі Писарка, Адама Підгурського, Цецюри Севрука, Петра Сагайдачного,

Тимофія Федоровича та інших. На озброєнні козаки мали 20 мідних і 2 залізних гармат з великим запасом пороху і ядер. Разом з ними був і величезний обоз.

Окреме розташування козацького табору мало як сильні, так і слабкі сторони. Воно дозволяло козацькому отаману діяти на власний розсуд, оперативно та активно, хоча і ховало у собі значну небезпеку. В даному випадку турецький султан міг вести наступальні дії окремо на козацький табір і розгромити його ще до активного втручання в бойові дії польської армії. Перші удари він і спрямував на табір козаків, тим самим створюючи враження, ніби турецьке військо воює винятково проти українців. Але українська армія була повністю готова до протистояння з найсильнішою армією євразійського континенту і показала свої найсильніші сторони. При пасивному спостережанні польського командування вона відбила перші штурми противника і завдала йому значних людських втрат. Те ж саме сталося і наступного дня, коли козаки після ворожої навали перейшли у контрнаступ, відкинули турок на вихідні позиції й захопили значні трофеї.

В оборонних боях проти турків і татар українські козаки успішно використовували традиційні тактичні прийоми, вироблені в ході воєнних дій попередніх періодів. При явній перевазі турків в артилерії досить ефективним виявився прийом, коли при артилерійському обстрілі козаки або відходили на тиліві позиції, або ховалися у бліндажах, а при атаці противника висувались на передній край, ставали в окопи і зустрічали його вбивчим рушничним вогнем. При цьому використовувався традиційний для запорозького козацтва стрій, за яким козаки шикувалися у три лави. У першій з них стояли найвлучніші стрільці, здатні влучити у ціль на найдальшій відстані. Вони стріляли по противнику, передавали порожні рушніці другій лаві, отримували від неї заряджені мушкети і продовжували вести вогонь. Знову повторювалася попередня операція і таким чином вогонь вівся безперебійно. Друга і третя лави між пострілами заряджали рушніці.

Така тактика ведення оборони табору виявилась досить ефективною, вона дозволила тільки 3 вересня знищити до 20 тис. турок. Наступного дня турецька армія 5 годин атакувала позиції

козаків і частково поляків. Вся турецька артилерія відкрила по козацькому табору нищівний вогонь. Учасники битви ще ніколи не чули такого гарматного гулу. Козаки влучним вогнем відбили всі атаки, а потім при підтримці польського загону Русанівського змусили противника відступити. У темряві запорожці кинулись у наступ і вклинились у турецький табір, де почалась велика паніка. На жаль, Ходкевич відмовив Сагайдачному у допомозі, і так був втрачений реальний шанс на перемогу. Своїм героїзмом цього дня запорожці викликали захоплення у поляків і прославилися навіки. Турки за 4 дні боїв втратили 40 тис. воїнів. Бойовий дух турецької армії впав. З'явилась зневіра у можливості перемоги.

Гетьман П. Сагайдачний використовував різну тактику ведення боїв у складних умовах. У ній пасивна оборона табору поєднувалась з активними діями на контрольованій противником території. Зокрема, 6 вересня козаки зробили нічний напад на татарський табір, багатьох татар вбили, хоч і самі втратили 1 тис. побратимів. Така тактика безперервних бойових дій вимотувала сили противника, негативно впливала на стан його бойового духу. Навіть за явної переваги в артилерії турки не могли добитися бажаного успіху так, як це сталося 7 вересня, коли 150 турецьких гармат відкрили нищівний вогонь по козацькому табору. Але цей відчайдушний обстріл козацького табору не завдав оборонцям відчутних втрат і вони з успіхом відбили всі наступи противника, внаслідок чого той мусив відступити.

Звичайно, запорукою успіху у цій війні була єдність сил і дій українського і польського військ, що добре розуміли їх обидва командувачі. Як і в попередні дні, козаки і поляки 7 – 8 вересня подавали один одному допомогу у відбитті ворожих штурмів. Спільними силами союзники завдали противнику значних втрат надвечір 8 вересня, змусивши його панічно тікати під захист свого табору.

Тактика нічних боїв виявилась досить ефективною в умовах, коли в турецько-татарському війську почав відчуватися занепад бойового духу і зневіра у можливість успіху. 10 – 11 вересня козаки знову відбивали атаки ворога, а наступного дня Сагайдачний організував нічний самостійний напад запорожців на противника. Коли після ситної вечери турки і татари, як звичайно, поснули, козаки тихо зняли

вартових і всією масою навалились на наметовий табір ворога. Було перебито багато яничар, сипахів, татар, інші в одній білизні з великим галасом тікали в різні боки. Тільки відсутність допомоги з боку поляків врятувала турецький табір від остаточного розгрому. Вже на цьому етапі битви турецьке командування почало шукати виходу з важкого становища шляхом переговорів з польським урядом. При цьому воєнні дії не припинялися.

Перебіг битви вніс істотні корективи у воєнну тактику козаків. На раді 16 вересня польсько-українське командування констатувало падіння бойового духу захисників і вирішило для його підняття перейти до наступальної тактики малими силами. Це була перемога гетьмана Сагайдачного, який з самого початку війни ратував саме за такі методи ведення військових дій. 8 тис. козаків на чолі з Сагайдачним вночі увірвалися до наметового табору турків і сильно спустошили його. Одночасно козаки атакували табір Гусейна-паші за Дністром. Такі ж нічні атаки вони повторили і 18 вересня. Таким чином, розрізнені, але досить ефективні дії українських козаків вносили сум'яття у ряди противника, не давали змоги його командуванню оперативно реагувати на реалізацію тактичних планів козацького гетьмана.

Навіть смерть гетьмана Ходкевича 24 вересня не внесла істотних змін у непросте, навіть тяжке становище обложених. 28 вересня відбулась вирішальна битва Хотинської війни. У ній брали участь всі сили воюючих сторін. Битва йшла з перемінним успіхом, коли доля битви схилялась то на одну, то на іншу сторону. Навіть наступ польсько-українських військ на турецькі війська так і не зміг остаточно вирішити долю битви і всієї війни та змусити агресорів капітулювати.

29 вересня 1621 р. Річ Посполита і Туреччина підписали мирний договір. За його умовами польський уряд мав заборонити козакам нападати на кримські й турецькі володіння. Туреччина зобов'язалась припинити татарські набіги на територію Речі Посполитої, а також призначувати валаським господарем лояльних до Польщі людей. Остання зобов'язувалась щорічно виплачувати кримському ханові упоминки у розмірі 30 тис. злотих.

Таким чином, українські козаки зіграли у Хотинській війні вирішальну роль. Вони захистили Україну і Польщу від завоювання Туреччиною, стали непереборною перешкодою на шляху дальшої експансії воєнничого ісламізму на Європейський континент, але за свої мужність і героїзм нічого не отримали. Українське питання в масштабах Речі Посполитої залишилось невирішеним і запорожців ще чекала нелегка боротьба за виборювання Україні волі, державності й незалежності через свої права і привілеї. У ній головну роль мали виконати збройні сили України, сформовані у попередній період, але не визнані урядом.

§ 2.3. Державно-союзницький характер зв'язків Запорозької Січі з Кримським ханством

Геополітичне становище України в першій половині XVII ст. характеризувалось нестійкістю та реальною можливістю його зміни під впливом різних чинників. Насамперед це могло статися з тими її етнічними окраїнами, що межували з сусідніми від Речі Посполитої державами, особливо південними та східними. У такому особливому становищі перебувала ті українські землі, що знаходились під юрисдикцією Кримського ханства або, як їх називав відомий дослідник Я. Дашкевич "ханською Україною". Стержнем цього краю виступала Запорозька Січ, позиція і дії якої мали по відношенню до неї визначальний вплив. Саме у "ханській Україні" Запорозька Січ вбачала свого найпершого союзника у боротьбі з "невірними".

Після втрати державної незалежності в 1475 р. Кримське ханство опинилося під значним впливом Османської імперії. Ставши халіфом усіх мусульман-сунітів, турецький султан став верховним ієрархом кримської духовної верхівки. Він мав право змінювати і призначати ханів з династії Гіреїв.

Початок XVII ст. ознаменувався в житті Кримського ханства ускладненням тих процесів, що зародились у попередній період. У цей час поглибилися зв'язки світської і духовної влади, відцентрові тенденції в економічному й політичному житті, відбувалось подальше зростання впливу мусульманського духовенства на світську владу. До

цього долучалось ще й бажання частини татарської знаті добитись для ханства державної самостійності, що було надто складним і небезпечним завданням. Без надійного і сильного союзника воно було нереальним. Такого союзника частина кримської знаті вбачала у непримиренному ворогові Туреччини й одночасно своєму найближчому сусідові – Запорозькій Січі.

У цей час між представниками династії Гіреїв точилась нещухаюча боротьба за владу, чим вміло користувався султанський двір для зміцнення своїх позицій у Криму. В міжусобній боротьбі за ханський престол претенденти прагнули заручитись зарубіжною підтримкою. Погляди татарських можновладців все частіше зупинялись на Запорозькій Січі, як можливому, причому найближчому союзнику на непростому шляху до ханського престолу. Їх тільки стримували негативна реакція турецького уряду і вороже ставлення татар до козаків-іновірців, які завдавали їм великого лиха і клопоту.

Після Хотинської війни становище Кримського ханства істотно змінилось. За поразку під Хотиним яничари розправились з Османом II і звели на престол Мустафу, що до цього перебував в ув'язненні. Почався новий етап занепаду світової імперії, чим не забарилися скористатися і запорозькі козаки. В той час як основна маса козацтва після битви під Хотином у 1621 р. зосередилась на Південній Київщині, частина запорожців не переставала турбувати Туреччину. В 1622 р. вони разом з донцями на 30 чайках з'явилися під стінами Трапезунда. Козаки "турецького царя города Трапизана (Трапезунда – авт.) мало не взяли, а посади випалили і висікли, і живота всякого, і кораблі, і наряд, і гостей турецького царя поїмали".

Турецький уряд звинуватив Джанібек-Гірея у поразці під Хотином, звільнив його з посади і відправив на о. Родос у почесне заслання. На його місце султанський двір поставив Мехмет-Гірея (1623 – 1627 рр.), звільнивши його перед цим з ув'язнення на тому ж острові. Новий хан повернув з вигнання у Персії свого брата Шагін-Гірея, який проводив ворожу до Туреччини політику, і призначив його калгою, тобто другою особою у ханстві. За наказом султана Шагін-Гірей у 1623 р. зробив похід на мурзу Буджацької орди Кантеміра, покарання якого вимагав польський уряд. Вбачаючи у

Кантемір-мурзі свого противника і бажаючи ослабити Туреччину, Шагін-Гірей хотів змусити 30-тисячну орду залишити буджацькі простори. Новий хан почав розправу з своїми колишніми ворогами і не виконував усіх розпоряджень султана. Скрізь ширились чутки про бажання братів іти війною на Туреччину і захопити султанський престол. Крим почав виходити з підпорядкування метрополії. Велику стурбованість турецького уряду викликала непокоря братів в українському питанні, зокрема, відмова збудувати фортеці у гирлі Дніпра й таким чином закрити козакам вихід у Чорне море.

Фактично це означало, що Кримське ханство почало проводити самостійну політику й виходити з підпорядкування Османської імперії. Це було тим більш небезпечно для Туреччини, що в 1623 р. між нею й Персією почалась чергова війна. Це сталося в той час, коли в Туреччині після поразки в Хотинській війні значно поглибилась політична криза, внаслідок якої авторитет імперії на міжнародній арені впав. За короткий час перси визволили шиїтські свягині Неджеф (де знаходилась могила імама-халіфа Алія) і Кербелу (знаходились могила сина Алія Хусейна).

Турецький султан Мурад IV побоювався переходу Мехмет-Гірея на бік противника і вирішив його замінити Джанібек-Гіреєм. Він видав про це відповідний фірман і одночасно повів з ним переговори про добровільне зречення від ханського престолу. Але ніхто влади добровільно не віддав, і так же поступив й Мехмет-Гірей. Брати звернулись за допомогою до Запорізької Січі, на що та радо відгукнулася. За намовою хана запорожці й донці навесні 1624 р. зробили морський похід на Кафу, де перебував турецький гарнізон, і сплюндрували її околиці.

Щоб узяти під свій контроль Крим, влітку 1624 р. султан послав ескадру Реджеб-баші з військом до Кафи, щоб силою скинути правителів Криму. Але на той час Запорізька Січ вже узгодила свої дії з Мехмет-Гіреєм, мобілізувала військо і нанесла по Туреччині такого удару, якого та ще не знала. На світанку 9 липня 80 чайок висадили десант на береги Босфору. Протягом кількох годин він грабував і палив села і вілі, а потім сів на чайки, вплив в море й став на видноті Царгороду. Турки не наважились на битву і через деякий час козаки вийшли у відкрите море. Через два тижні перед Царгородом

з'явилась козацька флотилія вже з 150 чайок. Три дні запорожці спокійно господарювали на берегах Босфору. Спалили Форос, найближчі села, загрожували Стамбулу і, набравши казкову здобич, спокійно відплили додому. В серпні відбувся третій похід запорожців на Туреччину. У ньому брало участь не менше 100 чайок, приблизно з 5 тис. козаків.

Один з цих походів, напевне, очолював К. Бурляй, майбутній сподвижник Б. Хмельницького. Спираючись на повідомлення В. Коховського, що К. Бурляй, "впавши до Азії через Черне море, портове місто Синоп здобув і багато там нашкодив туркам", ряд дослідників дотримуються цієї гіпотези.

Запорожці підтримували братів і у воєнних діях в Криму. Коли Реджеб-баша влітку 1624 р. вирушив з Кафи на Бахчисарай, то назустріч йому вийшло військо Мехмет-Гірея, у складі якого було і 800 козаків. У кількогодінному бою татари і козаки розгромили турецьке військо і, переслідуючи його, увірвалися до Кафи й знищили весь гарнізон. Крим повністю перейшов під владу Мехмет-Гірея, і султану не залишалось нічого іншого як визнати його законним ханом. За таку значну допомогу кримський хан дозволив козакам забрати з собою 700 невільників, яких вони визволили у Кафі, а також нагородив грошима, буйволами тощо. З цими здобутками козаки під охороною татар спокійно дісталися Запорозької Січі.

Зв'язки Січі з Кримом посилились. Але правителі Кримського ханства добре розуміли, що турецький султан не залишить їх у спокою і прагнули заручитись постійною і сильною допомогою Запоризької Січі. 24 грудня 1624 р. Шагін-Гірей підписав з Кошем Запорозьким угоду про воєнний союз. Шагін-Гірей присягав "пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому війську..., що ніяка кривда і шкода діятися не буде, а якби хтось мав учинити якусь шкоду своєвільно, я їх з жонами, дітьми й свояками, суд учинивши, маю десятьох за одного видати. І від них (козаків), того ж вимагаю, аби так робилося. Поки від них не буде якоїсь школи, — я поки жтв, від нас не має бути, на то присягаю Аллахови і пророкови нашому Магометова — аби я від його полку був відлучений, як би інакше поступив. Поки не буде від них, не буде від нас ніякої злості — на те даємо лист широкий присяжний п. Гетьману... Якби неприятель якийсь заявився у пана

гетьмана, осавулів, атаманів і всього війська запорозького, я, Шагін-Гірей, як тільки мене оповістять, з усіма беями і мурзами маю їм помагати. А якби заявився неприятель у мене, мають вони, за оповіщенням від мене, помагати мені згідно з присяжними листами". Вперше на державному рівні Запоризька Січ уклала з Кримським ханством рівноправний союз, який за відповідних умов міг змінити геополітичну ситуацію на європейському континенті. Для України відкривалась реальна перспектива добитись незалежності від Речі Посполитої, а для ханства — від Оттоманської Порти.

Антитурецькі настрої в Європі наростали. Практична реалізація виходу Кримського ханства з-під залежності Туреччини наблизилась у зв'язку з планами авантюриста Олександра Яхії. Видаючи себе за сина султана Магомета і грекині, він тривалий час блукав по Європі, планував різні політичні комбінації, які б звели його на султанський трон. У 1624 р. Яхія забрів в Україну. Його ідея створення коаліції слов'янських народів проти Туреччини впала на благодатний ґрунт протистояння християнського світу войовничому мусульманському. 24 жовтня київській митрополит Йов Борецький прийняв у себе Яхію і, зацікавившись пропозицією, направив його до запорожців. Запорозька Січ пообіцяла виділити для походу на Туреччину 18 тис. козаків. Яхія зробив невдалу спробу залучити на свій бік і московського царя. До його плану на словах пристав і Шагін-Гірей, хоч і не хотів бачити на султанському троні нікому невідомого претендента.

Внутрішнє становище кримського хана ускладнювалося. Взимку 1625 р. Шагін-Гірей вів воєнні дії проти явного прихильника турецького султана Кантемір-мурзи. Але зазнав поразки під Бабадагом і мусив відійти до Криму. А козаки тим часом готувались до майбутнього походу на Туреччину. Свій союз з Кримським ханством вони почали використовувати для тиску на Річ Посполиту, чим викликали серйозне занепокоєння польського уряду. На загальнопольському сеймі 1625 р. було ухвалено рішення за всяку ціну зруйнувати україно-кримський союз.

На весну 1625 р. стало ясно, що план Яхії про загальнохристиянський похід на Туреччину провалився. Слов'янські країни не дали необхідних військ, Флоренція відмовила в асигнуваннях. І тільки

Запорозька Січ виявилась вірною своїм союзницьким зобов'язанням. Навесні – на початку осені 1625 р. вона вела широкомасштабні воєнні дії як самостійна держава і фактично не рахувалась з польським урядом. Коли взимку той спробував не допустити козацького походу і через свого представника заявив запорожцям, що у нього з турецьким султаном мир, то Кіш Запорозький зухвало відповів, що він про це знає, але козаки такого миру не укладали. Цим самим козаки підтвердили свої претензії на окремий державний статус краю.

Їх сили міцніли. У квітні 1625 р. приблизно 380 чайок з 20 тис. козаків вийшли в море. Населення Стамбула охопила паніка. Одні шукали захисту за міськими мурами, інші тікали в глиб Туреччини. Але козацький флот минув Стамбул і головний удар спрямував на Трапезунд та його околиці. Козаки знищили 250 міст, спалили передмістя Трапезунда і зухвало штурмували сам замок. Потім набрали багато трофеїв і морем пішли до Дніпра. Тут на них вже півтора місяці чекала сильна турецька флотилія. На початку липня за н.с. у гирлі Дніпра відбулась битва між турецьким і українським флотами. За звітом капітан-баші турецький флот вийшов у ній переможцем. Але за іншими даними, битва велась з перемінним успіхом і надвечір, коли стих вітер, козаки почали брати верх і навіть змусили турків утікати. Втрати козаків були значними, тільки у полон потрапило 270 учасників битви.

Але ці втрати не зупинили козаків. У липні – серпні запорожці знову воювали на морі. Недалеко від Очакова вони завдали поразки турецькій флотилії, а потім ледве не захопили і саму фортецю. Спаливши навколишні села, козаки сіли на чайки і рушили на захід. У штурмову погоду на них напала турецька ескадра і потопила кілька човнів з екіпажами. Решта врятувалась на мілководді, а потім успішно промишляла в гирлі Дунаю. Тут вони погромили невеликі турецькі залоги, спалили ряд населених пунктів і навіть оволоділи містом Кілія. Був ще один морський похід козаків, але про нього реальних звісток до нас не дійшло. У діях проти турок запорожці забарились, а тим часом становище Запорозької Січі різко ускладнилось. Річ Посполита відчула загрозу своєму існуванню.

Побоюючись реальної війни з Туреччиною, польський уряд зробив все можливе для розірвання українсько-кримського союзу й

припинення козацької сваволі. Коронний гетьман Конецпольський почав переговори з Шагін-Гіреєм. Польща у серпні 1625 р. виплатила кримському хану "упоминки" за два роки і той розірвав угоду з Запорозькою Січчю. Це розв'язало руки польському уряду і він почав наступ на українське козацтво. Опинившись без союзника, козаки зазнали поразки у повстанні 1625 р.

Разом з тим, і кримський хан, відступивши від союзу з козаками, допустився стратегічної помилки, яка пізніше коштувала йому і престолу, і життя. Українське козацтво зазнало поразки у повстанні 1625 р., опинилось під посиленням контролем польських урядовців і вже не могло подавати братам Гіреям такої допомоги, як раніше. У складні відносини між Кримським ханством і Польщею втрутився турецький уряд, який не бажав їх можливого політичного зближення і всіяко перешкоджав цьому. Він наказав кримському хану Мехмет-Гірею зробити напад на українські землі й порушувати їх, причому ця акція розглядалась ним як можливість не допустити відновлення козацько-татарського союзу, спрямованого проти Османської імперії.

Самовільні дії реєстровиків і запорозького козацтва по відношенню до Туреччини і Кримського ханства екстраполювались і на їх відносини з Річчю Посполитою, яка на державному рівні несла відповідальність за позицію Запорозької Січі у міждержавних стосунках. Так, під час переговорів на Куруковому озері у листопаді 1625 р. коронний гетьман від імені польського уряду висунув учасникам повстання кілька звинувачень, серед яких виділялись звинувачення у самовільних походах на Чорне море, зв'язках з московським царем і особливо кримським ханом, якому вони допомагали у війні з турецьким султаном, прийнятті у себе "цариків", волохів чи московитів та інших "вредних" для Польщі осіб.

Козацьке керівництво мусило на дипломатичному рівні виправдовуватись у цих звинуваченнях. Головну причину своїх походів на Чорне море вони пояснювали потребою козаків у платні, яку польський уряд їм не платив. Тим самим обґрунтовувались і зв'язки козаків з московським урядом. Щодо союзницьких відносин з кримським ханом, то керівники повстання пояснювали їх випадковістю – нібито буря занесла козацькі чайки до кримського берега і хан взяв їх до себе на службу, а потім через них просив

українських козаків не нападати на Крим. Стосовно приїзду на Січ цариків, то за твердим переконанням козаків Січ завжди приймала і буде приймати всіх приїжджих. Зрозуміло, що у своїх поясненнях причини союзу з Кримом козаки лукавили, добре розуміючи їх хитрість, так само, як польський уряд. Головне, що містилось у них, так це відсутність зобов'язання не вдаватись до подібного в майбутньому.

За такої ситуації Гіреї на початку 1626 р. звернулись до Запорозької Січі з пропозицією надіслати козаків для походу на Річ Посполиту за наказом турецького султана. Але з цього нічого не вийшло. Новий козацький гетьман Михайло Дорошенко був великим реалістом і відкинув її. Запорозька Січ у своїх зовнішньополітичних діях знову увійшла в кільватер політики Речі Посполитої, хоч при цьому і проявляла певну самостійність. Причому в своєму ставленні до Кримського ханства Січ керувалась інтересами насамперед України. Вони полягали у використанні міжусобної боротьби татарських мурз і ханів для послаблення Кримського ханства, припинення його нападів на українські землі й зрештою розгрому або інкорпорації до Речі Посполитої. Високо оцінивши цю ініціативу козаків, сейм разом з тим не прийняв її.

Тим часом наприкінці 1627 р. становище Мехмет і Шагін-Гіреїв ускладнилось. Незадоволені їх політикою мурзи організували змову, влаштували втечу Кантемір-мурзи з ув'язнення, де він томився з 1625 р., і разом з ним втекли в Добруджу Сілістрійського пашаліка Турецької імперії. За Дунаєм їх наздогнала погоня на чолі з Шагін-Гіреєм, але була розбита і мусила рятуватись втечею. Ці події викликали черговий спалах невдоволення ханом з боку кримських мурз. Почались збройні виступи проти нього. Одночасно турецький султан приймає рішення змістити Мехмет-Гірея і на його місце посадити Джанібек-Гірея.

Ранньою весною 1628 р. Буджацька орда Кантемір-мурзи вторглась у Крим і почала військові дії проти вірних ханові військ. Місцеві можновладці перейшли на його бік і відтіснили Мехмет-Гірея з небагатьма однодумцями до Бахчисараю. У цій ситуації Шагін-Гірей знову звернувся до Січі за допомогою, нагадуючи про попередній союз між ними. Гетьман Михайло Дорошенко самовільно на чолі 4-

тисячного козацького війська в квітні місяці рушив на виручку обложеному. Запорожці подолали Перекоп і в оточенні знятої з-під Бахчисараю Буджацької орди шість днів табором пробивались до Бахчисараю. В ході безперерпних боїв завдали ряду поразок татарам, дійшли до Бахчисараю і змусили Кантемір-мурзу тікати до Кафи. Але і козаки зазнали великих втрат. Загинуло тисяча козаків, а також гетьман Дорошенко і колишній гетьман Олефір Голуб.

Під Кафою союзники розгромили прихильників Кантемір-мурзи і півтора місяці вели облогу самої фортеці. З прибуттям до Кафи турецької ескадри, на якій прибув і новий хан, обстановка в Криму змінилась. Багато татарських мурз перейшло на бік Джанібек-Гірея і запорожці на початку липня разом з Шагін-Гіреєм відійшли на Січ. Тільки після цього новосібраний гетьман Грицько Чорний повідомив польський уряд про кримську кампанію.

Переконавшись у ненадійності Криму, Запорозька Січ запропонувала Речі Посполитій нову програму відносин з Кримським ханством. Вона передбачала підтримку Мехмет і Шагін-Гіреїв, ослаблення ханства через внутрішні міжусобиці і підпорядкування його Речі Посполитій. Цей план хоч і був високо оцінений урядовцями, але залишився нереалізованим. Польща не наважувалась на воєнне протистояння з усією Турецькою імперією, хоч і дала запорожцям таємну згоду на підтримку Шагін-Гірея.

У листопаді 1628 р. 6 тис. запорожців і 8 тис. татар на чолі з Мехмет і Шагін-Гіреями зробили похід на Крим. Крім грошової і натуральної плати, Гіреї обіцяли Січі визнати її право на "Ногайське царство", а Речі Посполитій – добросусідські відносини і військовий союз. Під Перекопом відбулись запеклі бої з військами Джанібек-Гірея, Девлет-Гірея і Кантемір-мурзи, в ході яких союзники зазнали великих втрат і мусили відійти на Запорожжя. Мехмет-Гірей від'їхав до Великої Ногайської орди для залучення її на свій бік.

Осіньна акція запорожців у Криму мала далекосяжні наслідки для зміни поглядів козацтва, визначення справжньої обороноздатності Криму. В цьому плані показовим є повідомлення московському царю його послів у Криму про події на півострові наприкінці 1628 р. Доповідаючи про становище в Криму, зв'язки хана з урядами зарубіжних держав, загострення відносин з Туреччиною, вони,

зокрема, зазначали, що "черкаси казали, тепер ми Крим провідали, до цього ми не знали, думали, що Крим міцне місто й кримські люди бійці, а ж Крим гірше села і кримські люди воювати не вміють. Тепер ми Крим змусимо помовчати... На літо ми прийдемо половиною морем, а друга половина кінями на Перекоп сухим шляхом і Крим... візьмемо".

Неодноразові спроби Шагін-Гірея взимку 1628 – 1629 рр. добитись військової допомоги Речі Посполитої виявились марними. Зате Запорізька Січ у черговий раз продемонструвала свою зовнішньополітичну незалежність і навесні 1629 р. взяла активну участь у намаганні Мехмет-Гірея повернути собі ханський престол. Щоб нейтралізувати турецький флот, запорожці за погодженням з опальними Гіреями спільно з донськими козаками навесні завдали ряд морських ударів по анатолійському, північно-причорноморському і кримському узбережжю Чорного моря.

Тим часом на козацькій раді у 20-х числах травня Гіреї і три мурзи Малої Ногайської орди присягли на вірність союзу з козаками і пообіцяли їм велику грошову нагороду за допомогу. 29 травня 1629 р. 23-тисячне козацьке і 60-тисячне татарське війська вирушили на Крим. Подолавши Перекоп, союзні війська захопили місто Карасу та ряд інших населених пунктів. Відбулась чотириденна битва, в ході якої перемога схилялась то на один, то на інший бік. У вирішальний момент татари, що були на боці Шагін-Гірея, залишили поле битви і відійшли. Розлючені козаки вбили Мехмет-Гірея і табором ледве пробілись до Дніпра. Шагін-Гірей утік до Персії, де кілька років намагався змістити кримського хана, зрештою здався султану і був засланий на о. Родос.

Походи козаків на Крим і Туреччину 1628 – 1629 рр. змусили польський уряд уважніше зважати на дестабілізуючу роль Запорозької Січі в польсько-турецьких відносинах. Цю позицію влади досить чітко виразив гетьман Конєцпольський у 1631 р. заявивши, що з козаками після повстання потрібно поводитися обережно, інакше вони посварять Польщу з Туреччиною, а це призведе до великих потрясінь. Фактично, на цей час Польща вже втратила можливість ефективно контролювати дії Запорожжя проти Криму й Туреччини, що загрожували їй великою небезпекою.

Характерно, що запорожці на початку 30-х років свої походи спрямували переважно проти Туреччини, напевне продовжуючи дотримуватись мирної угоди з Кримом, започаткованої Мехмед-Гіреєм. Так, у 1630 р. під час козацького повстання і безпосередньо після нього запорожці зробили два походи на Північне Причорномор'я, завдавши великих руйнувань Ізмаїлу, Кілії, Варні та іншим містам-фортецям. Відбувся ще один морський похід козаків у цьому ж році проти турок. В ньому брало участь 6 чайок приблизно з 300 запорожцями і донцями. Поблизу православного монастиря Сизебола під Царгородом на них напала сильна турецька ескадра й змусила козаків залишити чайки й шукати захисту за стінами монастиря. Їм на допомогу прийшов десант козаків на 80 чайках, в результаті чого турки спішно відступили під захист царгородських гармат.

У цій ситуації Польща виступила спільницею у боротьбі проти козаків, внаслідок чого дії останніх певною мірою були нейтралізовані. У свою чергу, кримський хан постійно відчував загрозу відновлення союзу Запорозької Січі з Шагін-Гіреєм, спрямованого проти нього та Туреччини. Це змушувало його вносити певні корективи у політику щодо України, зменшивши насамперед руйнівні походи на неї орди.

За правління Джанібек-Гірея (1628 – 1635 рр.) Кримське ханство продовжувало роздирати міжусобні чвари. Позиції Кантемір-мурзи значно посилились. Він повів рішучу боротьбу проти прихильників колишнього хана, різко втручався в державні справи Криму, насаджував на вищі посади своїх численних родичів. Щоб навести порядок у ханстві, султан у 1635 р. змістив Джанібек-Гірея, а на його місце призначив Інает-Гірея (1635 – 1637 рр.).

Однак, новий хан не виправдав сподівань стамбульського двору і повів політику на здобуття Кримським ханством державної незалежності. Обстановка в Криму загострилась, почались воєнні дії з Буджацькою ордою Кантемір-мурзи, який відстоював залежність ханства від Туреччини.

Восени 1635 р. Інает-Гірей звернувся до запорожців за допомогою у реалізації своїх задумів. Але у цей час козаки були втягнуті у військово-політичний конфлікт з польською адміністрацією в Україні

і не відгукнулись на заклик хана. Зате через рік Інает-Гірей (Д. Яворницький пов'язує цю подію з ім'ям Бегадир-Гірея) з мовчазної згоди польського уряду завербував 5 тис. козаків на чолі з Павлюком і разом з ними на початку 1637 р. розгромив орду Кантемір-мурзи і змусив його тікати в Туреччину. Кримські татари і козаки взяли Аккерман і Кілію, почали насильно переселяти Буджацьку орду до Криму і навіть штурмували турецьку твердиню Кафу. Наближалась відкрита кримсько-турецька війна за активної участі Запорозької Січі. Інает-Гірей фактично почав її, підмовивши запорозьких і донських козаків до походу на турецьку фортецю Азов. Одночасно кілька десятків козацьких чайок вийшли в море і промишляли на чорноморському узбережжі.

Однак, навесні 1637 р. становище Інает-Гірея ускладнилось. Протестуючи проти насильницького переселення, буджацькі татари повстали, розгромили під Очаковом загони братів хана і повернулися в буджацькі степи. Зате вдаліше розгорталися події під Азовом. 21 квітня 1637 р. загони запорозьких і донських козаків почали облогу цієї турецької твердині на березі Азовського моря. У ній чисельна перевага була на боці запорожців, яких за даними сучасних істориків нараховувалось 4 – 6 тис. осіб, у той час як донців – не більше 2 – 3 тис.

Відбулося кілька штурмів фортеці, в яких козаки виявили зразки мужності, відваги і героїзму. Після 9-тижневої облоги козаки висадили в повітря частину стіни і через пролом увірвалися до міста. Турецький гарнізон мусив капітулювати. Переможці визволили з полону близько 2 тис. бранців, захопили великі трофеї і почали відбудовувати фортечні укріплення. Всі спроби турок з допомогою татар оволодіти фортецею були відбиті, внаслідок чого позиції Туреччини в Північному Приазов'ї та Причорномор'ї істотно послабшали. Почалось знамените "азовське сидіння" (1637 – 1642 рр.) козаків, у якому брали участь і запорожці.

Здобуття Азова стало апогеем міждержавного зближення Запорозької Січі з Кримським ханством у 20 – 30-ті роки XVII ст. Послабивши позиції султанської Туреччини на південних українських землях, воно одночасно зіграло позитивну роль у налагодженні відносин між Україною та Кримом. Обидві сторони побачили

можливість уникнення руйнівних нападів, від яких однаково страждали обидві сторони. Сусідська близькість штовхала Україну і Кримське ханство на політичне зближення у прагненні добитися незалежності від своїх метрополій, у результаті чого започаткувались добросусідські відносини, які на практиці реалізували через кілька років Б. Хмельницький та Іслам-Гірей.

Під впливом цих подій султан змістив Інает-Гірея і на його місце призначив Бегадир-Гірея (1637 – 1641 рр.). Крим підкорився Туреччині і вже не робив активних спроб вирватися з-під її підпорядкування. Запорозька Січ за інерцією в 1637 р. ще попрохала у хана допомоги в боротьбі з Польщею. Але на відповідний лист Павлюка диван навіть не відповів. Навпаки, кримський хан повідомив польського короля про плани запорожців, чим розв'язав руки польського уряду. Впевнившись у відмові хана подати козакам допомогу у війні з Річчю Посполитою, коронний гетьман без страху кинув всі наявні війська на придушення козацької "реbelії". Наприкінці 1637 р. польсько-шляхетські війська завдали поразки повстанським загонам. У наступному році вже Я. Острянниця безуспішно пробував залучити на свій бік кримського хана у черговому повстанні проти Польщі. І хоч й ця спроба була невдала, вона в черговий раз засвідчила сталу тенденцію патріотичних сил України шукати опору в Кримському ханстві в протиборстві з Річчю Посполитою.

Розрив союзницьких відносин з Кримським ханством наприкінці 30-х років мав для України сумні наслідки. Вона зазнала найбільшої поразки в національно-визвольній боротьбі з Річчю Посполитою, ресстрове і запорозьке козацтво тимчасово втратило свою роль консолідуючої і визначальної сили у прагненні українського народу до свободи і незалежності, а Україна стала заручником у кримсько-польському протистоянні. Україна відчувала на собі подвійний тиск, оскільки з одного боку, Річчю Посполита придушувала будь-які прояви національно-соціального і духовного життя українців, а з іншого, Кримське ханство активізувало руйнівні напади на українські землі, тим самим загрожуючи самому існуванню українського етносу. Зокрема, в 1640 р. "у місяці лютому, татари кримські всю країну біля Переяслава, Корсуня й обширні маєтності князів Вишневецьких

вздовж і впоперек пройшли, людей і скот забравши, і повернулися додому без всякої погоні, тому що козацької сторожі більше не було". Знищуючи економіку і людські ресурси України, Кримське ханство разом з тим ослаблювало й Річ Посполиту та одночасно прирікало її себе на подальшу ізоляцію від найперспективнішого воєнного союзника у боротьбі за незалежність від Османської Порти, з чим вона підпадала у все більшу залежність від останньої.

§ 2.4. Державотворчі тенденції в збройних конфліктах козацтва з Річчю Посполитою

Після входження більшості українських земель у 1659 р. до складу Речі Посполитої посилилась колонізаторська політика польського уряду щодо українського населення. Вона велася у двох формах – насильницькій і мирній. Перша з них проявлялася у силовому нав'язуванні українцям католицької віри, польської мови, культури, побутових особливостей і звичаїв. Інший – полягав у заманюванні представників вищих верств українців на свій бік наданням високих державних посад, значних прав і привілеїв у різних галузях суспільно-політичного життя, а також величезних земельних пожалуваннях. Такі заходи дали свої результати. Значна частина українців почала втрачати чи добровільно відмовлятися від православної віри батьків і колонізуватися. Найшвидше ці процеси проходили серед української знаті. Внаслідок цього змінюється національна свідомість українського народу. Все більшого поширення і сили набуває думка про тотожність релігійного і етнічного. В очах людей – православний – це рус (українець. – В.Б.), а католик – лях (поляк. – В.Б.). У такому ж плані усвідомлювали свою етнічну приналежність і білоруси, протиставляючи при цьому своє віросповідання.

Наступний етап у еволюції національної самосвідомості народу почався після утворення уніатської церкви в 1596 р. на Берестейському церковному соборі. Послання греко-католицького і православного віросповідання з врахуванням багатьох конфесійних і етнічних особливостей українського народу внесло суттєві зміни і в

суспільну свідомість людей. Визнавши унію і сприйнявши греко-католицизм, певна частина українців не відмовилась від своєї етнічної належності і, мало того, почала ототожнювати їх з українством. Однак, суспільство в цілому було розколоте на дві половини за релігійною ознакою, що неминуче мало негативно позначитись на його силі у критичний момент історії. Потрібні були тривалий час і великі національні потрясіння, в ході яких би відбулось зближення позицій православних і уніатів України. В умовах духовного розколу українського суспільства його цементуючим ядром починає все активніше виступати козацтво. З початку XVII ст. воно активізує боротьбу за розширення своїх прав проти духовної експансії на українські землі католицизму і уніатства.

Потреба Речі Посполитої у військовій силі змусила польський уряд на початку XVII ст. послабити репресивний тиск на козацтво й повернути йому скасовані раніше деякі права та привілеї. Неабияка заслуга в цьому належала й гетьману Кішці, який вміло використав загострення відносин Речі Посполитої з Туреччиною та Швецією для відвоювання втрачених запорожцями позицій після поразки повстання С. Наливайка.

Новий виток визвольної боротьби козацтва проти Речі Посполитої почався під час "смутного часу" в Росії й намагання польських магнатів захопити з допомогою своїх ставлеників царський трон у Москві. У цих подіях активну участь взяли як запорожці, так і тисячі селян та міщан. У 1605 р. запорожці розіслали по Україні універсали із закликом до населення зібрати кошти для купівлі зброї й виступати проти польських магнатів і шляхти. Активізувалося самовільне покаяння жителів багатьох сіл, міст і містечок Поділля й Брацлавщини, в ході якого вони у 1606 – 1607 рр. масово відмовлялись коритися розпорядженням місцевих і центральних властей, самі обирали собі отаманів і суддів. Причому в цих виступах польські урядовці вбачали чіткі державотворчі симптоми. Вони кваліфікували їх як спроби створити свою Річ Посполиту в Речі Посполитій. Коли ж старости спробували силою придушити виступи, то місцеве населення взялося за зброю. Зокрема, корсунці у 1607 р. відмовились видати панам таких людей і одночасно вигнали з міста осіб, котрі не захотіли визнати себе козаками і взяти участь у

повстанні. Польський сейм у 1601, 1606 та інших роках приймав постанови проти запорожців і самовільних козаків, але влада на місцях не могла їх виконати й придушити народні виступи. Приборкані в одному місці заворушення спалахували в іншому з новою силою. Тільки поставивши у 1614 р. військові залоги від Києва до Черкас, київському воєводі Станіславу Жолкевському вдалося оволодіти ситуацією в Середньому Подніпров'ї.

Проте досить було наступного року вивести ці війська у Валахії, як визвольний рух у Східній Україні спалахнув з новою силою. Маса селян і міщан оголосила себе козаками, відмовилася визнати польську адміністрацію й почала самостійно формувати власні органи влади. Загальна кількість покаячених людей на вересень 1616 р. досягла 40 тис. Існування польської влади на Поділлі, Південній Київщині та Запоріжжі опинилося під загрозою.

Станіслав Жолкевський

І знову польська шляхта заговорила про створення козаками своєї Речі Посполитої. На придушення визвольного руху у вересні 1616 р. рушило військо Жолкевського, налівні загони Острозького, Збарзького й Даниловича. Під Павлолуччю і Трилісами збиралася шляхта Київського воєводства. Однак, Жолкевський замість силових методів обрав дипломатичні. Він встановив зв'язки з керівниками повстання, зацікавив частину козаків участю в поході польської армії на Москву, вніс розбрат між реєстровцями і покаяченими селянами й тим самим відвернув збройне повстання. Але напружена обстановка продовжувала зберігатися в районі Білої Церкви, Канева і Черкас ще майже протягом року. В жовтні 1617 р. справа мало не дійшла до воєнного конфлікту між повсталими й урядовими військами. Однак Жолкевському вдалося замінити керівника повстанців. Замість представника рядового реєстрового козацтва Дмитра Барабаша гетьманом було обрано Петра Сагайдачного, скинутого перед тим з гетьманства. В урочищі Суха Ольпанка під Білою Церквою 28 (ст. ст.) жовтня 1617 р. реєстрова

старшина підписала з Жолкевським угоду, за якою зобов'язувалася розігнати покаячених селян, утримувати залогу біля дніпровських порогів і карати на смерть "свавільників". Старшині надавалося право звертатися до сейму з проханням про збільшення реєстру та з інших питань.

Значний виступ козаків відбувся у 1619 р. Повернувшись з московського походу 1618 р., 10 тис. добровольців зібралися під Білою Церквою й почали вимагати за свої заслуги належну платню і включення до козацького реєстру. Підписаний 7 жовтня 1619 р. між старшиною і гетьманом Жолкевським договір про збільшення козацького реєстру лише до 3 тис. чол. викликав повстання невизнаних урядом козаків. Вони скинули з гетьманства Петра Конашевича-Сагайдачного й обрали на його місце Яцька Бородавку. Подальшому розгортанню повстанського руху перешкодила війна з Туреччиною.

Козаки зіграли видатну роль у відновленні православної ієрархії. В 1620 р. гетьман П. Сагайдачний записався до Київського православного братства з усім Військом Запорізьким. Відбулась знаменна подія – об'єднання військової сили і православної церкви України на спільній ідеї захисту й примноження своїх прав та протистояння уніатству. Під захистом і авторитетом сили козацтва патріарх Феофан таємно висвятив у Києві в 1620 р. київським митрополитом Йова Борецького і кількох єпископів, про що мова йшла раніше. Козаки і православні ієрархи виробили спільний план дій на загальнопольському сеймі у січні 1623 р. по захисту прав православної церкви й спротиву уніатській церкві. Обидві сторони представили на ньому свої вимоги. Але сейм відклав релігійне питання на майбутнє, а зажадав козакам поставити ультиматум, щоб вони розійшлися й покорилися місцевим властям.

Велике козацько-селянське повстання відбулося в 1625 р. під проводом Марка Жмайла. Безпосереднім приводом для нього стало небажання учасників Хотинської війни повернутися на вимогу властей до стану селянства. Зібравшись на Південній Київщині, вони відмовилися підкорятися місцевим урядовцям і без дозволу користувалися угіддями. Повстанців підтримувала й та частина козацтва, яка обрала своїм гетьманом Жмайла. Восени 1625 р.

польські війська з Бару розпочали наступ у напрямку Білої Церкви, де зосереджувалося чимало самовільного козацтва. Повстанці мусили відступати на Запоріжжя через Канів і Черкаси. Під містечком Криловим до них приєдналися запорожці. За рахунок учасників морського походу на Туреччину загальна кількість повсталих зросла до 20 тис. чол. Поляків було понад 30 тис. Запеклий бій між повстанцями й коронним військом 25 (н. с.) жовтня 1625 р. не дав переваги жодній зі сторін. Під прикриттям ночі Жмайло відвів своїх побратимів до Курукового озера (неподалік Кременчука). Командуючий польським військом Конєцпольський кинув на прорив козацького табору передові частини. Але гусари та іноземна піхота загрузли в мочарах і майже всі полягли під згубним гарматним і мушкетним вогнем.

Різке похолодання змусило Конєцпольського почати переговори з повстанцями. Їх прискорила незгода між реєстровиками й невизнаними урядом козаками. 26 жовтня угодовські настроєна частина повстанців скинула Жмайла, а замість нього обрала Михайла Дорошенка. У той же день новий гетьман підписав з Конєцпольським Куруківську угоду. За її умовами повстанцям оголошувалася амністія, козацький реєстр збільшувався до 6 тис. чол., за козаками зберігалось право обирати старшого, якого мав потім затверджувати король або від його імені коронний гетьман. Одночасно реєстровикам заборонялося робити походи на Крим і Туреччину, а козацькій старшині наказувалося не приймати до реєстру "виписних".

Куруківська угода задовольнила інтереси лише старшини і незначної частини козацтва. Вона не влаштувала десятки тисяч нерєстрових козаків, які мусили повернутися у підданство до панів. Тому більшість з них відійшла на Запорізьку Січ і там промишляла. До них приєднувалися тисячі селян-втікачів з центральних земель, і на 1629 р. їх загальна кількість досягла 40 тис. Козаки займали непримиренну позицію у спробах православних та уніатських ієрархів примирити церкви. На церковному соборі в Києві у серпні 1628 р. вони різко погрожували полоцькому архієпископу Мелетію Смотрицькому й усім іншим прихильникам порозуміння з уніатами розпорою. Смотрицький мусив тікати з Києва, те ж саме сталося і з Касієм Саковичем.

Православні ієрархи все більше розуміли необхідність примирення православної й уніатської церков. Зате козацтво продовжувало твердо стояти в цьому питанні на консервативних позиціях. Коли в лютому 1629 р. це питання розглядалось у Києві на церковному "синоді", то представники Січі Андрій Лагода і Сопрон Сосомович разом з своїми козаками та шляхтою увірвалися до церкви Успіння на Подолі й зірвали його.

Напруження в суспільстві загострилось після того, як замість вбитого у кримському поході Дорошенка гетьманом став угодовськи настроєний до Польщі Григорій Чорний. Він прийняв унію, жорстоко карав незадоволених політикою Польщі, намагався посилити контроль уряду за Січчю, не визнавав прав самовільного козацтва. Нересестрові козаки обрали гетьманом спочатку Левка Івановича, а потім Тараса Федоровича (Трясила) і відмовилися коритися Чорному.

Чашу терпіння козацтва перепоновили відмова Чорного записати до реєстру 300 учасників кримського походу та свавілля польських жовнірів в Україні. У березні 1630 р. Федорович повів 10 тис. запорозьких козаків на "волю". Викраденого повстанською розвідкою Чорного керівники повстання засудили до страти й ухвалили рішення наступати вгору вздовж Дніпра. Найближчими помічниками Федоровича стали відомі своїм звияжництвом на Січі Андрій Діленко, Данило Білоцерківець, Іван Гири та ін. Можливо, серед прибічників гетьмана був і Богдан Хмельницький. Завдавши поразки польсько-шляхетським військам, повсталі оволоділи Корсунем, Каневом, Барішівкою, іншими селами та містами й зупинилися в Переяславі. Дії запорізького козацтва підтримало й селянство. Селянські загони вигнали польських урядовців з Обухова, Білогородки, Музичів, Бузової, Димера. Все Середнє Подніпров'я піднялося на "ляків".

6 квітня на придушення повстання з Бара виступило кварцяне військо гетьмана Конєцпольського. В авангарді рухалася корогва бузувіра Самуїла Лаща, відомого своєю жорстокістю і невизнанням ніякої влади над собою. Жовніри винищили жителів Лисянки, Івниці, Плесецького, Димера та інших населених пунктів. У другій половині травня почалися безперервні сутички між каральними частинами й повстанцями під Переяславом. Військовий успіх схилявся на бік

повсталих. У ніч на 20 травня козацький загін пробився до шатра Конецпольського й знищив всю "золоту роту" з 150 синків крупних шляхтичів і магнатів. Наприкінці травня в одному з боїв поляки втратили до 10 тис. вояків. Великих втрат зазнавало кватерне військо й в сутичках з повстанцями в інших місцях. Перемога була близькою й жаданою. Але на перешкоді їй знову стали незгоди й чвари між повстанцями. Частина старшини і реєстровців, що стояла на поміркованих позиціях, домоглася обрання гетьманом замість Федоровича А. Конашевича-Бута. Разом з 10 тис. своїх прихильників Федорович відійшов на Запоріжжя, а прибічники Бута 29 травня 1630 р. уклали з Конецпольським Переяславську угоду. Вона зберігала умови попередньої Куруківської угоди, але реєстр збільшувався до 8 тис. чол. Нереєстровим козакам оголошувалася амністія, й вони мали повернутися під владу шляхти. Залюга на Січі збільшувалася до 2 тис. козаків, повстанці були зобов'язані повернути полякам усі захоплені гармати.

З підписанням Переяславської угоди повстанський рух на Подніпров'ї дещо згас, але повністю не припинився. Він проявлявся у відмові місцевого населення коритися розпорядженням властей, а також у збройних виступах. У 1631 р. тільки під Ніжином поляки втратили майже 1,5 тис. вояків. Не припинялися заворушення у Канівському, Черкаському старостах та в інших місцях. При поразках повстанці відходили на Запоріжжя й знаходили там надійний прихисток.

Козаки разом з православним духовенством використали смерть польського короля Сигізмунда III у квітні 1632 р. й вибори нового короля. Представники козаків і православного духовенства вимагали на конвокаційному сеймі обрання королем королевича Владислава, відомого своєю прихильністю до козацтва і віротерпінням, та відміни унії. Коли ж сейм переніс розгляд цього питання на потім, то козаки після повернення своїх представників на Січ прикували їх до гармат, а гетьмана Кулагу-Петражицького стратили. Але позиція козацтва все таки зіграла свою роль. Польським королем було в 1632 р. обрано Владислава і знайдено компроміс у церковних справах, про що вже йшлося раніше.

Польський сейм визнав православну церкву, а православні

визнали унію. Це був своєрідний рубіж зламу в свідомості ієрархів православної церкви, та, що саме головне, частини козацтва в розумінні необхідності порозуміння у конфесійних відносинах, визнанні уніатської церкви, до якої належали українці та білоруси. Рішення польського сейму частково задовольнило вимоги козацтва і православного духовенства та внесло спокій в українське суспільство. Новообраний митрополит Петро Могила заходився коло зміцнення позицій православної церкви, а козаки взяли участь у поході короля Владислава на Москву.

Однак, суперечності між козаками і урядом Речі Посполитої не були остаточно подолані. Запорізька Січ продовжувала зміцнюватись і все далі незалежніюватись від метрополії.

План фортеці Кодак

Щоб ізолювати Запоріжжя від України, польський уряд протягом березня – липня 1635 р. збудував біля Кодацького порогу Кодацьку фортецю. Сильний гарнізон не пропускав по Дніпру човнів на Січ, а кінні роз'їзди ловили в степу втікачів і відправляли їх на земляні роботи або в тюрми. Кісткою в горлі стала для запорожців Кодацька фортеця. Без припливу свіжих сил

Запорізька Січ не могла існувати. У ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. 3 тис. запорожців гетьмана Івана Сулими захопили фортецю й винищили гарнізон. Зібравшись на одному з дніпровських островів, повстанці готувалися до рішучих дій. Але підіслані властями вивідувачі підбурили реєстровиків і з їхньою допомогою заарештували Сулиму та його найближчих помічників. У Варшаві гетьмана і трьох його побратимів стратили, а Павлюка (Павла Бута) відпустили на поруки магната Томаша Замойського.

Чергова поразка повстанців на деякий час вгамувала найнепокірніших противників Речі Посполитої. Тим більше, що й зовнішні обставини відволікали увагу запорожців від внутрішніх

справ. На початку 1637 р. обраний гетьманом Павлюк повів частину запорожців на допомогу кримському ханові Інает-Гірею, який змагав у боротьбі проти султанської Туреччини. Повернення січовиків з походу збіглося з черговою чисткою козацтва, внаслідок чого в реєстрі залишилися лише ті особи, за яких поручилися старости й підстарости. У відповідь "виписники" у травні 1637 р. захопили гармати реєстровців у Корсуні й вивезли їх на Запоріжжя. Тим самим було продемонстровано готовність козаків до рішучих дій проти влади. У серпні козацький загін Павлюка рушив на Південну Київщину. Його полковники Карпо Скидан і Семен Биховець увійшли в Переяслав, полонили старшого реєстрового війська Саву Кононовича з прибічниками й припровадили їх до Чигириня. Врятувався тільки Ілляш Караїмович. Скидан підняв на повстання чи не все Лівобережжя. Майже всі селяни Подніпров'я покозачилися. Пани тікали зі своїх маєтків, віддаючи перевагу "ликового життя шовковій смерті".

Тільки в листопаді 1637 р. коронні війська й надвірні загони шляхти навальним маршем вдерлися на Черкащину. Це змусило Павлюка й Скидана спільно об'єднати свої сили. Загони Яцька Острянина і Богдана Кизими забарилися на Лівобережжі та під Києвом. Загальна кількість повстанців сягала 10, а поляків – 15 тис. чол. Наступ Павлюка й Скидана на табір поляків під Кумейками в Миколин день (6 грудня ст. ст.) завершився поразкою козаків. Залишки розбитих відступили до Боровиці під Черкасами й закріпилися в ній. Почалася облога, безперервні обстріли й штурм містечка. Розраховуючи на прощення, реєстровці видали польському командуванню Павлюка, Томиленка та ще кількох старшин. Дізнавшись про це, Скидан і Гуня відійшли з Чигириня на Запоріжжя. 14 грудня (ст. ст.) повстанці капітулювали. Переможені підписали документ про виконання розпоряджень коронного гетьмана, зобов'язалися вигнати з Запорізької Січі "чернь", спалити човни тощо.

Гетьман Микола Потоцький замінив усе командування реєстрового війська. Старшим над реєстровцями став Ілляш Караїмович, військовим писарем Богдан Хмельницький. Признаючи на посади учасників повстання, Потоцький ішов на певний компроміс

з козацькою старшиною, прагнучи таким чином перетягти її на бік Речі Посполитої. Одночасно його війська чинили жорстоку розправу над жителями Київщини й Ніжинщини. Щоб уникнути тортур і смерті, чимало селян і міщан втекло на Запоріжжя або в Росію. Козацький реєстр скорочувався до 5 тис. чол. Однак спроба Караїмовича розгромити Січ наприкінці 1637 р. наштовхнулася на рішучу протидію реєстровців, які не хотіли воювати з січовиками. Польський уряд ще не раз переконувався в тому, що "легше вовком орати, ніж козаками проти їхнього ж народу воювати". Так закінчився перший етап повстання.

Другий етап почався у березні 1638 р., коли самовільно обраний козаками гетьман Острянин звернувся до народу із закликком до повстання проти гнобителів. Селяни й міщани повсюдно заготовляли зброю, різні припаси і обіцяли козакам всіляку підтримку. В другій половині березня кілька козацьких загонів виступили із Запоріжжя. Скидан зі своїми звितцями оволодів Чигирином і тим самим прикрив Запоріжжя від польських військ. Флотилія Гуни зайняла перевози в Кременчуці, Бужині та Черкасах. Але основні події розгорнулися на Лівобережній Україні. Для розгрому польських військ Острянин направив на Лівобережжя головні сили повстанців. Вони взяли Кременчук, Пиви, Хорол, Омеляник і зупинилися у Гонті, очікуючи на інші загони. Козаки перетворили невелике містечко на неприступну фортецю, прикриту з трьох боків річками Говтва, Псьол та їхніми заплавами, а з четвертого – земляним валом і редутом.

Бої під Говтвою почалися 25 квітня (ст. ст.) спробою кількох тисяч реєстровців Караїмовича й двох полків німецької піхоти оволодіти містечком. Але повстанці влаштували засідку і майже всіх їх перебили. Безуспішно закінчилися й інші штурми повстанської твердині. Втративши до 3,5 тис. вояків, Стефан Потоцький 1 травня почав відступати. Його переслідували запорожці, поповнюючи свої ряди добровольцями у кожному містечку й селі. Кількість повстанців зросла до 12 тис. 6 травня (ст. ст.) під Лубнами відбувся запеклий бій, який не дав переваги жодній з сторін. Потоцький замкнувся в Лубенській фортеці, а Острянин пішов на переформування і за приписами до Миргорода.

Переслідуючи повстанців, карателі розбили дрібні загони повстанців Мурки, Ріпки та інших ватажків. Поповнивши запаси пороху й провіанту, гетьман повів військо під Лубни. В бою під Сліпородом 19 травня (ст. ст.) він зазнав поразки і Сулою відійшов до Жовнина, а 31 травня поляки почали штурм повстанського табору. Вважаючи бій програним, Острянин з частиною війська переправився через Сулу й відступив у Слобідську Україну під захист Російської держави.

Залишені Острянином повстанці обрали гетьманом Гуню й продовжували мужньо боротися. Щоб зайняти вигідні позиції, Гуня 11 червня відвів свої частини до гирла р. Старець (мабуть, поблизу сучасного с. Градизька) й там закріпив укріплений табір. Але сили були нерівні. До поляків надійшли зі своїми загонами Микола Потоцький, Ярема Вишневецький та інші магнати й цілком оточили повстанців. Спроба козацького полковника Філоненка пробитися до обложених із запасами харчів і боєприпасів бажаних результатів не мала. Потерпаючи від недостатку їжі й боєприпасів, повстанці до кінця липня мужньо захищалися. Козаки не бажали жодних компромісів з Потоцьким. Але втративши останню надію на допомогу, змушені були почати переговори з польським гетьманом. 29 липня угода між ними була підписана. Частина козаків на чолі з Гунею та Філоненком все ж пробилася крізь оточення і відійшла на Запоріжжя. Над повсталими почалася жорстока розправа.

24 листопада 1638 р. в урочищі Маслів Став польське командування нав'язало козакам ухвалену польським сеймом у березні 1638 р. "Ординацію Війська Запорізького". Вона скасовувала виборність старшини й козацький суд, встановлювала реєстр у 6 тис. чол., усі "виписні" мали стати кріпаками панів. Замість гетьмана призначався обраний сеймом з числа шляхти комісар. Військові осавули й полковники теж призначалися з відданих Речі Посполитій шляхтичів. Реєстрові козаки могли мешкати лише в Черкаському, Канівському, Корсунському старостах та інших прикордонних селищах. Реєстрова залога на Січі мала розганяти самовільні зібрання людей на островах. Польський уряд оновив командування реєстровим військом. В Україні запанував шляхетський терор. Козацтво припинило, наче ліс перед бурею.

§ 2.5. Особливості культурного життя України в європейському контексті

На культуру України першої половини XVII ст. значний вплив мало створення в 1596 р. греко-католицької митрополії з урахуванням багатьох конфесійних і етнічних особливостей українського народу. Визнавши унію і сприйнявши греко-католицизм, певна частина українців не відмовилася від своєї етнічної належності і, мало того, почала ототожнювати їх з українством. Одночасно уніати прилучалися до західноєвропейських культурних цінностей, усвідомлювали духовну близькість з католицизмом, що перебував під захистом держави. Вони сподівалися знайти державну підтримку, позбутися таким чином негативних проявів конфесійно-суспільних явищ і тим самим все більше вписувалися в державну структуру Речі Посполитої.

Українська шляхта продовжувала вважати себе вищим станом суспільства, з особливими правами і привілеями. Вона все більше переймається доказами правової близькості до шляхти польської на підставі спільності сарматського походження, основи традиціоналізму свого суспільного становища. Набуває також поширення думка про рівність з польською шляхтою на підставі того, що унія 1569 р. відбулася на договірних умовах, підписаних, з одного боку, польським королем, а з іншого, — представниками української національної знаті. Це положення стало головною ідеологічною підставою захисту українською шляхтою своєї суспільної винятковості. У національному плані вона відносила себе до "народу руського", хоча при цьому в правовому відношенні відмежовувалася від "простолуду".

Головним чинником формування нової політичної культури українського народу з кінця XVI ст. стає козацтво. Виконуючи функцію захисника України від зовнішньої агресії, воно все більше претендує на статус служилої шляхти й намагається зрівнятися з нею у правах і привілеях. На це спрямовувалися їх постійні домагання збільшення реєстру з регулярною виплатою жалування й визнанням особливих прав у організації, судочинстві, володінні та розпорядженні рухомим і нерухожим майном. Поступово

викристалізовується думка про козацьке державотворення, яке уособлювалося з розширенням державних прав Запорозької Січі, введенням козацького ладу на визволених територіях. Посилюється усвідомлення своєї сили, здатності вирішити з її допомогою найскладніші завдання.

Після Берестейського собору 1596 р. абсолютна більшість українського козацтва відмежувалася від уніатського вірсповідання і уособлювала себе винятково з православними. Перебуваючи в полоні консервативних уявлень, козацтво у своїй масі не сприймало спроб уніатських і православних ієрархів порозумітися в церковних справах та зняти таким чином напругу в суспільстві. Несприйняття уніатського віровчення поступово починає набирати національного забарвлення у закликах до боротьби проти "ляхів" і православних віровідступників. Формується підозріле ставлення до тих православних ієрархів, які лояльно ставилися до католиків, уніатів, державної системи Речі Посполитої й не бажали кровопролиття.

Політична культура українського козацтва справила визначальний вплив на суспільну свідомість селянства і міщанства. В їх очах Запорозька Січ перетворюється в ідеал справедливої держави, де всі мають рівні права. Селяни і частково міщани прагнуть зрівнятися у правах з козаками шляхом запису до реєстру, самовільного покаяння або втечі на Запорожжя. В свідомості селян і міщан, особливо на Середньому Подніпров'ї, зміцнюється переконання в законності їх прав на землю, зайняту на підставі давньоукраїнського звичаєвого права займанщини. Звідси випливала і впевненість у законності захисту своїх земельних прав від посягань магнатів і шляхти.

Претендуючи на визначальну роль в українському суспільстві, козацтво обґрунтовувало її й історичними передумовами. З його середовища і наближеного до нього духовенства виходять ідея про вікову давність походження козацтва і всієї "Русі". В своїх універсалах Б. Хмельницький наголошував, що козаки походять від скіфів, які колись населяли Україну. А готуючи повстання проти Польщі, він закликав українців наслідувати героїзм і мужність своїх далеких предків, які під проводом Одонацера (Одоакра) захопили і 14 років володіли Римом (відбувалося у другій половині V ст. – В.Б.). На

похоронах Б. Хмельницького виступаючи називали вже його самого "древнім руським Одонацером". Крім того, сам гетьман, в іншому випадку, підкреслюючи епохальність завдань козаків, наголошував на тому, що їх далекі предки не лякалися труднощів, ходили морем на Царгород і перемагали греків.

Тобто, на середину XVII ст. у свідомості українського народу зберігалася генетична пам'ять про давність свого походження. У часовому вимірі вона сягала скіфських, сарматських і антських часів, коли розпочався безперервний етногенез українського народу, який не переривався протягом тисячі років. Таке бачення власного етногенезу українцями переживалося з концепцією польських ідеологів про походження поляків, особливо шляхти, від сарматських племен. Таким чином, формувалася суспільна думка, що українське козацтво за своїм походженням близьке до польської шляхти, а відповідно й повинно мати шляхетські права.

У першій половині XVII ст. продовжували діяти братства – громадські об'єднання представників православних верств населення, переважно міщан. Їх діяльність носила різноплановий національний характер. Братства відстоювали права українського народу на православну віру, піклувалися про розвиток освіти. Одночасно, вони виступали проти засилля духовенства в суспільному житті, боролися за право міських громад брати участь в управлінні церковними справами й контролі за діяльністю єпископів. Братства протестували, особливо на Західній Україні, проти обмежень православних ремісників у праві вступу до цехів.

Чітке національно-світське спрямування мала діяльність старих братств у Львові, Красноставі, Комарні та інших містах. Такі ж цілі, правда, з певним коригуванням у залежності від регіону та становища православних, ставили перед собою і нововідкриті в першій половині XVII ст. братські організації. Зокрема, Київське (1615 р.), Луцьке (1617 р.), Лубенське (1622 р.), Кременецьке (1630 р.).

Головною заслугою братств першої половини XVII ст. стало уповільнення покатоличення, а відповідно й ополячення українського народу, посилення його національної самоідентифікації, поширення освіти серед православних верств населення і започаткування об'єднання інтелектуальних сил з козацтвом, що стало підставою для

подальшої консолідації українського етносу в протистоянні з агресивним католицизмом.

У першій половині XVII ст. активізувалася контрреформаційна пропаганда засобами мистецтва, театру, літератури, катехізації вірних. При зайнятті управлінських посад перевага почала надаватися католикам. У 1638 р. за вироком сеймового суду були ліквідовані академія і друкарня у Рахові, що змусило частину аріанів переселитися в Киселін на Волині. Тут вони відновили свою попередню діяльність. У 1647 р. сеймовий суд ухвалив рішення про закриття всіх аріанських шкіл і друкарень, що знаменувало повну перемогу контрреформації. Колишні кальвіністи з магнатських родів Сапег, Воловичів, Ходкевичів, Радзивілів та інших, а відповідно й підпорядкована їм шляхта, поступово навертаються в католицизм. Те ж саме відбувається і з представниками інших течій реформаційного руху – антитринітаристами і соціанами. Однак, у цілому їх діяльність послаблювала силу польсько-литовського державного апарату, сприяла збереженню опозиційних настроїв до державного ладу Речі Посполитої, що об'єктивно давало можливість поглибленню національно-визвольних процесів на українських землях.

Суспільно-конфесійна полеміка кінця XVI – першої половини XVII ст. дала сильний поштовх розвитку польської та української літератури, розвитку суспільного мислення, усвідомлення спільності й відмінності релігійного і національного, визначенню місця українського народу в тогочасному світі.

Незважаючи на складні умови, відбулися значні зрушення в системі освіти. Продовжувала розвиватися нижча освіта, представлена домашніми формами навчання грамоти дітей, а також школами при великих монастирях Львова, Луцька, Острога, Києва, Лубнів тощо. Напевне, магістрати окремих міст також створювали громадські школи. Правда, даних про ці види шкіл досить мало, що вказує на нетривалість їх існування. Більш досконалими були братські школи. Братська школа у 1615 р. відкрилася у Києві на кошти меценатки Галишки Гулевичівни. Існували подібні школи у Стратині, Галичі, Рогатині, Перемишлі, Кременці. Напевне, такого типу школа була заснована і в Лубнах після створення там братства.

Існували також протестантські школи. Протягом 1593 – 1612 рр. діяла кальвіністська школа у Крилові, 1565 – початку 40-х років XVII ст. – у Берестечку, соцініанські навчальні заклади – в Бабині, Киселіні, Гощі, Черняхіві та в інших містах. Протестантські навчальні заклади прагнули дотримуватися освітнього стандарту європейської гуманістичної школи. Їх матеріальне становище, а відповідно й рівень освітньо-виховної роботи залежав від економічного становища покровителів.

Набувають поширення єзуїтські колегії як середні навчальні заклади. З 1606 р. вони існували у Львові та Луцьку, з 1608 р. у Володимирі, з 1615 р. – у Києві, з 1624 р. – у Кам'янці-Подільському та Острозі та деяких інших містах, переважно Правобережної та Західної України. На 1648 р. нараховувалося 12 єзуїтських колегій на території України. Вони діяли за єдиним статутом, опублікованим у 1600 р. Високий рівень навчання, його безкоштовність, терпиме ставлення до різних конфесій забезпечили єзуїтським колегіям безперечний авторитет і популярність у усій Речі Посполитій. Всі ці чинники сприяли доступу до цих навчальних закладів представників дрібної і середньої першості населення, переходу в католицизм протестантів і православних.

Вищий тип шкільного навчального закладу представляла Острозька слов'яно-греко-латинська академія, відкрита ще в 1576 р. У ній викладалися сім "мистецтв" – граматики, риторика, діалектика, арифметика, математика, географія, астрономія, музика. Вперше в Україні викладання велось крім грецької та латинської мов, ще й слов'янською мовою, наближеною до тодішньої української розмовної мови. До 1646 р. у цій кузні творчих кадрів отримало освіту понад 500 учнів.

У Києві П. Могила об'єднав братську і лаврську школи в колегію з філіями з 1634 р. у Вінниці, а з 1636 р. – у Кременці. Першим її ректором став Ісайя Трохимович-Козловський. Незважаючи на протидію польських властей, у колегії, яка почала називатися Києво-Могилянською академією, викладався повний курс філософії. Розроблялися й читалися основи теології, яка вважалася неодмінним атрибутом вищої школи. Так, українські братства і духовенство започаткували вищу освіту в Центральній Україні. Високий авторитет

мала Замойська єзуїтська академія, в якій навчалися діти як з ближчих, так і віддалених місцевостей України. Чимало дітей з українських родин навчалися в європейських університетах.

Середні та вищі навчальні заклади, а також приватні особи мали бібліотеки. Великими бібліотеками славилися Острозька, Києво-Могилянська академії, єзуїтські колегії у Луцьку, Кам'янці-Подільському тощо. Бібліотека Гулевичів у с. Радошин на Волині нараховувала понад тисячу книг.

У галузі науки Україна, як периферія Речі Посполитої, у першій половині XVII ст. помітно відставала від наукової думки західноєвропейських держав. Особливо це було помітно в точних науках. Зате в суспільствознавчих українські інтелектуали всіляко намагалися надолужити втрачене у попередній час і насамперед осмислити місце українського народу в тогочасному світі та ув'язати його з освітнім процесом.

Пам'я Беринди

У 1619 р. вийшла у світ "Грамматика словенская" М. Смотрицького, що стала єдиним на той час посібником з слов'янської мови. "Грамматика" доступно подавала педагогічні терміни і наукові положення. Книга користувалася величезною популярністю в Європі, була перекладена на всі слов'янські мови і до 1775 р. використовувалася в Україні та Росії як єдиний підручник. До цього часу в Росії користуються термінологією "Грамматика" М. Смотрицького — гласная, согласная, ударение, точка, предлог, глагол, союз і багато інших.

П. Могила став ініціатором і одним з авторів катехізису "Православне ісповідання віри". В ньому викладені основи православної віри. Книга була єдиним підручником з православ'я у школах України та інших слов'янських країн до XIX ст. У 1627 р. з стін лаврської друкарні у Києві вийшов у світ "Лексикон словеноросский альбо имен толкование" Памви Беринди. Словник призначався для тлумачення і перекладу церковнослов'янських слів на тодішню українську мову. Він був єдиним підручником

словникового характеру у слов'янському світі, активно використовувався у всіх школах, вивчається спеціалістами і сьогодні.

У першій половині XVII ст. продовжувала розвиватися така форма літератури, як літописання, що мало ознаки науковості. У 1623 — 1627 рр. визначний письменник Захарія Копаистенський уклав так званий Густинський літопис. На базі попередніх видань і рукописних книг він висвітлював історію України з часів Київської Русі і до 1597 р. Багатим фактичним матеріалом про події в Україні були насичені Львівський літопис (1498 — 1649 рр.) та Острозький Літопис (1500 — 1636 рр.).

Дальшого поширення набуло друкарство. У першій половині XVII ст. продовжували діяти друкарні у Стрятині, Львові. В 1615 р. Слисей Плетенецький заснував друкарню у Київській Лаврі, яка стала найбільшою в Україні. Крім неї, у місті тимчасово працювали друкарні Тимофія Вербицького і Спиридона Соболя. З 1618 по 1917 рр. діяла друкарня в Почаєві. У 1630 р. з'явилася братська друкарня у Кременці, пізніше — у Чернігові. Існували вони також в інших містах.

Навколо друкарень зосереджувалися могутні інтелектуальні сили України. Вони готували й видавали науково-навчальні книги, літературу церковного та полемічного змісту. У них все частіше використовувалася розмовна українська мова, що робили їх доступнішими для широких верств населення України.

Збільшувалася кількість монастирів, а також церков з їх кам'яною архітектурою. Майже в кожному селі стояли дерев'яні храми витонченої форми, з багатими прикрасами. Значного поширення набули іконографія, дерев'яна скульптура, особливо на Західній Україні.

У цілому, культура України першої половини XVII ст. характеризувалася рядом особливостей. Культурний центр перемістився зі Львова до Києва. Зароджується бароковий художній стиль. Він характеризувався відходом від ренесансних форм відображення світу, емоційністю, незвичністю нових форм художніх цінностей, багатством і розмаїттям світосприйняття. В окремих галузях українська культура відставала від західноєвропейської, але взагалі почала швидко розвиватися, набувати чіткішого

національного характеру і типового європеїзму. Україна переживала культурне і духовне відродження.

Методичні завдання, питання, тести

Завдання для семінарського заняття № 1:

1. Участь козаків у Лівонській війні Польщі зі Швецією 1601 – 1602 рр.
2. Участь козаків у експедиціях Дмитра I та Дмитра II на Москву.
3. Участь козаків у московсько-польських війнах 1609 – 1634 рр.
4. Українські козаки у Тридцятилітній війні (1618 – 1648 рр.)

Завдання для семінарського заняття № 2:

1. Причини, форми та наслідки наростання козацько-селянського руху в першій чверті XVII ст.
2. Причини, хід та наслідки повстання під проводом Марка Жмайла.
3. Основні події повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила) 1630 – 1631 рр.
4. Виступ запорожців під проводом Івана Сулими в 1635 р.
5. Основні етапи козацько-селянського повстання 1637 – 1638 рр. Причини, початок, розгортання і хід повстанського руху в 1637 р. Хід повстання у березні – липні 1638 р.
6. Результативність козацько-селянського руху в 20 – 30-х рр. як форми боротьби українського народу за незалежнення України від Речі Посполитої.

Завдання для семінарського заняття № 3:

1. Політична культура в українському суспільстві.
2. Діяльність братств на території України.
3. Освіта. Літописання. Друкарство.

Завдання для індивідуальної роботи:

1. Підготувати реферативне повідомлення на одну із тем:
 - Дмитро I і Україна;
 - Самійло Кішка – козацький полководець;

- Московський похід гетьмана Петра Сагайдачного;
- Участь Михайла і Богдана Хмельницьких у Цецорській битві;
- Роль українських козаків у Хотинській війні;
- Українсько-кримський договір 1624 р.: реалії та перспективи;
- Михайло Дорошенко – запорозький гетьман;
- Морські походи козаків в 30-ті роки XVII ст.;
- Формування збройних сил України першої половини XVII ст.;
- Створення українського козацького Чорноморського флоту;
- Морське мистецтво козаків;
- Політична культура українського козацтва;
- Розвиток наукових знань в Україні першої половини XVII ст.
- Друкарні на території України.

2. Розробити схему морських та сухопутних походів козаків в Крим та Туреччину в 20 – 30-ті роки XVII ст.
3. Підготувати план-схему військових дій під Хотиним.
4. Законспектувати і вміти порівняти умови Куруківської, Переяславської угод та „Ординації Війська Запорозького”.
5. Показати на карті основні події козацько-селянських війн першої половини XVII ст.

Питання для самоконтролю та самоперевірки

1. Участь українських козаків у Лівонській війні в 1601 – 1602 рр.
2. Участь козаків у поході Дмитра I на Москву та в селянській війні під проводом Івана Болотникова 1606 – 1607 рр.
3. Участь козаків у поході Дмитра II на Москву та в московсько-польській війні 1609 – 1613 рр.
4. Участь козаків у воєнних діях на території Московщини в 1618 – 1634 рр.
5. Участь козаків у Тридцятилітній війні (1618 – 1648 рр.)
6. Походи запорожців проти Кримського ханства і Туреччини в першій половині XVII ст.
7. Поразка польських військ під Цицорою в 1620 р.

8. Підготовка Туреччини і Речі Посполитої до війни 1621 р.
Позиція в ній Запорізької Січі (травень – серпень 1621 р.)
9. Роль козацького війська у битві під Хотиним.
10. Умови Хотинського миру між Туреччиною і Річчю Посполитою.
11. Міждержавне зближення Запорізької Січі з Кримським ханством у 20-х роках XVII ст. Договір 1624 р.
12. Взаємовідносини Запорізької Січі з Кримським ханством у 30-х роках XVII ст.
13. Погіршення становища населення України в першій половині XVII ст.
14. Аграрні відносини та форми землеволодіння в Україні першої половини XVII ст.
15. Постать П. Конашевича-Сагайдачного в козацькій історії.
16. Наростання козацько-селянського руху в першій чверті XVII ст.
17. Дії повстанців отамана Марка Жмайла у вересні – жовтні 1625 р.
18. Розгортання козацько-селянського руху в березні – квітні 1630 р.
19. Переможні бої українських повстанців під Переяславом і підписання Переяславської угоди в травні 1630 р.
20. Продовження козацького руху в 1631 р.
21. Повстання запорожців під проводом І. Сулими.
22. Результативність і уроки повстанського руху другої половини 20 – першої половини 30-х рр. XVII ст.
23. Повстання під проводом П. Бута в 1637 р.
24. Бої козаків з поляками на Черкащині і поразка повстанців під Кумейками восени – взимку 1637 р.
25. Початок і хід козацького повстання у березні – травні 1638 р.
26. Оборонні бої повстанців у червні – липні 1638 р.
27. Умови „Ординації Війська Запорізького” 1638 р.
28. Результативність і уроки козацько-селянського руху в другій половині 30-х років XVII ст.
29. Політична культура українського суспільства.
30. Просвітницька діяльність православних братств.
31. Розвиток наукових знань.

32. Розвиток освіти в Україні.

33. Література. Друкарство.

Питання, що виносяться на самостійне опрацювання

1. Становище українських земель першої половини XVII ст. в складі Речі Посполитої
2. Аграрні відносини та форми землеволодіння в Україні першої половини XVII ст.
3. Походи запорожців проти Кримського ханства і Туреччини в першій половині XVII ст.
4. Створення українського козацького Чорноморського флоту
5. Морське мистецтво козаків.
6. Архітектура та живопис в Україні.

Персоналії

- Петро Конашевич-Сагайдачний
- Станіслав Жолкевський
- Михайло Дорошенко
- Марко Жмайло
- Тарас Федорович
- Іван Сулима
- Павлюк (Павло Бут)
- Карпо Скидан
- Семен Биховець
- Яків Острянин
- Дмитро Гуня
- Ілляш Караїмович.

Приклади тестових завдань

1. Хто з козацьких ватажків очолював козацьке військо у польсько-російській війні 1616 – 1618 рр.
 - а) Самійло Кішка;
 - б) Петро Сагайдачний;
 - в) Богдан Хмельницький;
 - г) Іван Сулима.
2. У вересні 1620 р. під Цецорою польське військо:
 - а) зазнало нищівної поразки від турків;
 - б) остаточно перемогло військо султана Османа II;

в) вщент розбило козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним;

г) вщент розбило козаків на чолі з гетьманом Я. Бородавкою.

3. Куруківська угода передбачала:

а) встановлення козацького реєстру в 12 тис., право обрання старшого, надання козацьким старшинам маєностей на правах рангового володіння;

б) встановлення козацького реєстру в 6 тис., право обрання старшого, якого мав затверджувати король, заборону походів на Крим та Туреччину, заборону приймати до реєстру «виписників»;

в) встановлення козацького реєстру в 6 тис., право обрання старшого, заборону походів на Крим та Туреччину, заборону приймати до реєстру «виписників»;

г) встановлення козацького реєстру в 8 тис., право обрання старшого, амністія нерестровим козакам, які мали повернутися у підданство до своїх панів, залогів на Січі в 2 тис. чол., повернення захоплених гармат.

Рекомендована література

Основна:

1. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1998.
2. Борисенко В., Заремба С. Україна козацька. – К., 1993.
3. Борисенко В. Міждержавне зближення Запорозької Січі з Кримським ханством у 20 – 30-х роках XVII ст. // Історія України. – 1998. – № 11.
4. Борисенко В. Роль українських козаків у Хотинській війні 1620 – 1621 рр. // Історія України. – 1998. – № 9.
5. Бrehуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624 – 1929 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 66 – 84.
6. Володарі гетьманської булави. – К., 1994.
7. Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002.
8. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004.

8. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004.

9. Дзюба О. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні. (X – середина XVII ст.): Посібник-довідник. – К., 1998.

10. Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635 – 1638 рр. – К., 2002.

11. Історія української культури: у 5-ти томах / Александрович В., Балушок В. – К., 2001. – Т. 2.

12. Козацькі Січі. – К., Запоріжжя, 1998.

13. Комарницький С. Хотинська епопея: 3 історії Хотинської війни 1621 р. – Чернівці, 2000.

14. Панащенко В. Запорозька Січ і Кримське ханство у 20 – 30-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1993.

15. Полководці Війська Запорозького. – К., 1998.

16. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.

17. Станіславський В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством // УІЖ. – 1995. – № 6.

18. Хотинська війна 1621 р. – К., 1991.

19. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

Додаткова:

1. Алекберлі М. Боряба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII вв. – Саратов, 1961.
2. Алекберлі М. Хотинська війна 1621 р. – Чернівці, 1954.
3. Апанович О. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
4. Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. – № 123 /25-27/. – С. 76 – 81.
5. Баран О. Козаки на імператорській службі роках 1635 – 1636 // Український історик. – 1974. – № 1 – 3.
6. Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерка в 1646 р.? // Визвольний шлях. – 1980. – Кн. 5.
7. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
8. Корнієнко В. Розвиток воєнного мистецтва українського

- козацького війська у війнах першої чверті XVII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2000.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
 10. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992.
 11. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г. Литаврин. – М., 1998. – Ч. 1.
 12. Планида С. Козаки в Дюнкерку: Історичні фрески. – К., 2003.
 13. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
 14. Сас П. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // УДЖ. – 2005. – № 6. – С. 4 – 33.
 15. Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // Україна та Росія: проблема політичних та соціокультурних відносин. – К., 2003. – С. 25 – 65.
 16. Ульяновський В. Лжедмитрій I в Україні. – К., 1990.
 17. Ульяновський В. Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти) // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 73 – 85.
 18. Федорук А. Наймане козацьке військо (XVI – середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.

Іменний покажчик

Персоналії

Авраамій 33	Басильович Мина 53
Аксак Ян 32	Беликий Атанасій 7
Андрієвський Іван 56	Вербицький Тимофій 129
Аркудій Петро 27	Вербоєцький Василь 52
	Верт 89
Баковецький Йосип 68	Вільгорська Гальшка 70
Балабан Гедеон 40,56	Вишенський Іван 9,15
Балабан Григорій 55	Вишневецька Раїна 69
Балабан Ісая 56	Вишневецький Адам 79
Балабанова Марія 62	Вишневецький Михайло 84
Барабаш Дмитро 114	Вишневецький Ярема 122
Баран Олександр 77	Владислав IV 64,65,66,67,68,
Баторій Стефан 53	83,85,86,87,88,118,119
Білобородько Федір 95	Власовський Іван 7
Білоцерківець Данило 117	Вовк Костянтин 88
Бегадир-Гірей 110,111	Возник Михайло 8
Белешко 80	Володимир Ольгердович 14
Беринда Памва 129	Волчанський Афанасій 54
Бетлен Габор 88	Вороницький Петро 29
Биховець Семен 120	
Бобрикович Йосиф 65	Гедройц Флоріан 29
Боговитинов Микола 72	Гембицький 59
Болотников Іван 81,82	Гиря Іван 87,117
Борецький Йов 10,19,34,35,36,37,	Гиря Никифор 36
38,40,59,93,103,115	Годкинський Богдан 53
Борисенко Володимир 77,78	Годунов Борис 79,80,81
Борискович Ісая 34,60,62	Голуб Олефір 107
Боровицький Ждан 30	Голубєв Степан 41
Бородавка Яків 92,93,94,95,115	Гордій Іван 95
де-Брежі 89	Гордієнко Яцько 95
Брехуненко Віктор 78	Граціан 90,91
Бростовський 51	Грекович Антоній 30,31,32,
Бруян Федір 14	50,51,52
Будило 84	Грушевський Михайло 32,
Бурлай Кіндрат 102	38
	Гудзяк Борис 6
	Гулевич Гневош 62
Василієвич Михайло 14	

Гулевич Олександр 29
Гулевич Сильвестр 69
Гулевич-Воютинський Петроній 54
Гулевич-Воютинський Семен 67,69
Гулевичівна Галшка 127
Гуля Дмитро 120,121,122
Гуржій Олександр 77
Гусейн-паша 98

Даниловичева Софія 34
Дашкевич Ярослав 6,18,99
Джанібек-Гірей 100,101,106,107,
109
Джеджула Юрій 37
Девлет-Гірей 107
Дерекало Данило 95
Діденко Андрій 117
Дмитрієв Михайло 6,23
Дмитро I 77,79,80,81
Дмитро II 82,83
Добростанський М.* 59
Дорошенко Дмитро 7
Дорошенко Михайло 37,85,94,106,
107,116,117
Древинський Лаврін 59,63

Жмайло Марко 37,115,116
Жолкевський Станіслав 83,90,91,
114,115

Загоровські Андрій та Олексій 49
Загоровська Маруша, княгиня
Збараська 48
Замойський Томаш 119
Замойський Фома 32
Заславський Владислав-Домінік 60
Заславський Януш 57

Збожек Рафаїл 62
Зизаній Лаврентій 62
Зискар Іван 95
Златопольський Петро 32

Іваницький Гаврило 56
Іванович Левко 117
Іларіон 25
Іполитович Паїсій 34
Інает-Гірей 109,110,111,120
Ісиченко Ігор 6
Ісидор 23
Іслам-Гірей 111

Євсєєва Тетяна 6
Єлович-Малинський Остафій
38,49,56,57
Єло-Малинський Данило 70
Єловицький Криштоф 62
Єремія II 55

Каленнік Андрієвич 36,37
Каленик Данило 83
Караїмович Ілляш 87,120,121
Карл Зюдерманландський 78
Кантемір-мурза 94,101,103,
106,107,109,110
Кесарович Фелітей 60
Кішка Самійло 78,79,113
Кизима Богдан 120
Кисіль Адам 19,20,41,42
Климент VIII 21
Кличковський 87
Козика Андрій 57
Колодний Анатолій 12
Комарницький Сергій 77
Конашевич-Бут Антін 118

Конашевич-Сагайдачний
Петро 9,33,35,41,59,62,77,84,85,86,
92,93,95,97,98,115
Конахович Тишко 49
Конецпольський Станіслав 39,91,
105,108,116,117,118
Кононович Сава 120
Копинський Ісая 15,34,40,41,69
Копистенський Захарія 9,10,11,12,
24,129
Копистенський Михайло 47,57
Корецький Іоаким 62
Корнієнко Вадим 77
Корсак Мартин 61
Корсак Рафаїл 43,67,68
Косів Сильвестр 41
Кошиця Ян 46
Кралуко Петро 6,22
Кревза Лев 24
Крупа Григорій 29
Крупецький Афанасій (Олександр)
57,66,69
Куреша 95
Курцевич Єзекиїл-Йосиф 34,35,59,
60
Кунцевич Йосафат 24,25,61
Куцкович Іван 79

Лабунський-Жеребило Кипріяні 35
Лагода Андрій 117
Лад Самуїл 117
Липинський В'ячеслав 7,27
Липський Адам 88
Лисятицький Єремія 61
Лишка Криштоф 39
Любовник Борис 12
Лобода Григорій 29
Лозка Лаврін 50
Лозовицький Григорій 49

Ломачинська Ірина 6
Лотоцький Олександр 7
Лукарус Кирило 17
Ляпуков Прокоп 83,84

Мазаріні 89
Мартіянович Матвій 63
Мехмет-Гірей 100,101,102,
105,106,107,108,109
Мінін Кузьма 84
Микулич Герасим 62
Мисаїл 23
Мишка Абрам 27
Мишка-Холоневський
Михайло 31,45
Могила Петро 6,13,14,15,
16,19,39,40,41,42,44,61,63,66,
119,127,128
Мойсей Іванович 52,61
Мозель Олександр 62
Мончак Ігор 7
Мороховський Ілля 26,57,60,
61,63
Мурад IV 101
Мустафа 100

Наливайко Дем'ян 29
Наливайко Семерій 29,43,91,
113
Неофіт 30,58
Никифор 21
Носковський Павло 88,89

Обалковський Бартош 92
Овсяний Роман 46
Огієнко Іван 7
Окольський Шимон 42
Оксенович Ігнатій 69
Олевченко 83

* Повністю ім'я встановити не вдалось

Оранський Ілля 54
 Оранський Михайло 54
 Оранський Пахомій 67
 Орендаренко Тиміш 86
 Осман II 92,93,100
 Островецький Іван 50
 Острозький Василь-Костянтин 29,30,43,45,47,49,56,60
 Острозький Олександр 32,59
 Острозька Янка Костчанка 59
 Острозький Януш 56,68,114
 Острянин Яків 43,87,111,120,121, 122
 Павлюк (Павло Бут) 110,111,119, 120
 Павашенко Віра 78
 Паславський Іван 6
 Пахльовська Оксана 11
 Пелеш Юліан 7
 Петражицький Іван 40,118
 Писарко Мойша 95
 Підгурський Адам 95
 Плетенецький Єлесеї 32,36,47,129
 Плохій Сергій 6,30
 Пожарський Дмитро 84
 Полонська-Василенко Наталія 7
 Потій Іпатій 6,20,21,22,23,24,25,26, 27,30,33,43,46,47,48,49,50,51,52,53, 56,57,58
 Потоцький Микола 91,120,121,122
 Потоцький Стефан 121
 Почапівський Ієремія 57,61,62,63, 64,66,68
 Пузина Афанасій (Олександр) 65, 66,67,68
 Путівлець 38
 Пучковський Федір 30,46

Реджеб-баша 101,102
 Реховський Павло 32
 Рогатинець Юрій 15
 Рогоза Михайло 21, 45,46,50
 Романов Михайло 85
 Рубчак Мар'яна 8
 Рудецький Адам Урсул 70
 Русановський 87
 Рутський Йосип Вельямін 19,25,26,27,28,31,32,36,38,39, 43,51,52,53,54,56,57,60,61,67
 Садковський Вацлав 35
 Сакович Касіян 9,18,60,117
 Сапєга Лев 27,49
 Сас Петро 10,20
 Сволінський Антоній 62
 Сікст IV 23
 Сірко Іван 89
 Селява Антоній 22
 Семашко Олександр 29,55
 Сенник Софія 7
 Сенчилович Самуїл 53
 Сигізмунд II Август 49
 Сигізмунд III Ваза 10,20,21, 27,32,46,47,48,50,53,54,56,64, 78,80,82,83,84,118
 Симонетта 57
 Скапський Захарій 36
 Скиба Михайло 86
 Скидан Карпо 120,121
 Скопін-Шуйський Михайло 82
 Скупенський Каспер 20
 Слуцька Софія 53
 Смотрицький Герасим 8,11, 12

Смотрицький Мелетій 7,9,10,11, 12,18,22,34,35,59,116,117,128
 Собеський Якуб 67
 Соболев Спиридон 129
 Сокол Євстафій 63
 Сокольський Олександр 61
 Сокольський С.* 38,49
 Соловицький Мойсей 50
 Соломерецька Регина 69
 Солтан Гаврило 27
 Солтан Самуїл 62
 Солтенко (Золотаренко) 89
 Сосомович Сопрон 117
 Сосніцький Ян 45
 Станіславський В'ячеслав 78
 Стеткевич Богдан 70
 Стеткевичі 63
 Стороженко Андрій 83
 Струсь 84
 Стручинський Михайло 63
 Суліма Іван 42,119
 Тарновський Василь 51
 Телиця Павло 62
 Терлецький Кирило 27,29,49,55,56, 63
 Терлецький Мефодій 27,67
 Терлецький Ярош 29
 Тисаровський Єремія 56,57
 Тискиневич Григорій 31
 Тишкевич Євгенія-Катерина 63
 Тишкевич Януш 60,91
 Трохимович-Козловський Ісаїя 127
 Труцевич Ілля 70
 Тур Никифор 45,46

Ульянівський Василь 77
 Урбан VIII 59
 Федорович Тарас 38,39,87, 117,118
 Федорович Тимофій 96
 Федорук Андрій 77
 Феофан 33,58,115
 Фердинанд II 87,88
 Філапет Христофор 9,10,13
 Флорі Борис 37
 Халіл-паша 94
 Хлопецький Іван 57
 Хмельницький Богдан 87,89, 91,102,111,117,121,124,125
 Хмельницький Михайло 91
 Ходика Федір 32,35,36,37,61
 Ходкевич Анна Алоїза 60,68
 Ходкевич Ієронім 53
 Ходкевич Карл 84,94,95,97, 98
 Хребтович Мелетій 45
 Цамблак Григорій 25
 Чарторийський Юрій 45,55
 Черейський Ісаїя 54
 Четвертинський Григорій 62
 Чорний Грицько 117
 Чубатий Микола 7
 Шагін-Гірей 100,101,102,103, 105,106,107,108,109
 Шибинський Никодим 55,59
 Шип Надія 6
 Школдинський Олександр 35
 Шуйський Василь 81,82,83

* Повністю ім'я встановити не вдалось

Щербак Віталій 33

Щербина Федір 42

Юзефович Іван 36,37,51,52,61

Яворинський Дмитро 110

Яхія Олександр 103

Інституції православної та уніатської церков в Україні

Битенський монастир 63

Богоявленський храм в м. Києві 62

Богоявленський монастир 67

Борисоглібська церква в Києві 51

Браславський монастир 53

Віленський Троїцький монастир 26,52,53,54,64

Видубицький монастир 30,31,50,65,66,67

Воздвиження Честного Хреста церква в Луцьку 62

Вознесенська церква в с. Яровиці 62

Вознесенський жіночий монастир 70

Володимирська Десятинна в Києві 52

Володимирська уніатська капітула 54,63

Володимирський кафедральний собор 63

Володимиро-Берестейська єпископія 57,60,65

Воскресенська церква в м. Києві 36,51

Городенський монастир 53

Гродненський монастир 66

Густинський монастир 69

Дерманська архимандрія 56,60

Добротворська церква в Києві 51

Добротворський Святотроїцький монастир 63

Дорогобузький монастир 55,61

Дубенська архимандрія 60

Жидичинський монастир Св. Миколи 26,55,64,66,67,68

Жировицький монастир 63

Зарубський монастир 54

Заручайський монастир в Овручі 54,60

Зіменський монастир 56,60

Іллінська церква у Володимирі 48,49

Іоанна Хрестителя престольна церква в Перемишлі 57

Кревська церква 23

Київська митрополита єпископія 65

Київський Братський монастир 63

Київський Кирилівський монастир 35,63

Київський Пустинно-Нікольський монастир 39,41

Кисво-Печерська архимандрія 20,21,30,32,33,36,39,45,46,47,50,60,63,65,129

Конгрегційна церква в Києві 63

Лаврашивська архимандрія 27,53

Ладинський Підгорний жіночий монастир 69

Ліщинський Миколаївський монастир 47

Луцький братський монастир 62,63,67

Луцько-Острозька єпископія 29,49,56,64,66,68

Львівська єпископія 56,64,66

Мгарський Лубенський монастир 69

Мінська архимандрія 54

Мінський Вознесенський монастир 54

Межанігирський монастир Св. Спаса 34,62,63

Милецький монастир 34

Михайлівська церква в Луцьку 68

Михайлівський монастир в м. Гощі 69

Михайлівський Золотоверхий монастир 33,41,54,61

Могилевський Св. Спаса монастир 65

Монастир Св. Духу в с. Білому Стоку 70

Монастир Св. Онуфрія та Св. Спаса Володимирської капітули 54,56

Мстиславсько-Могилівська єпархія 64,66

Мстиславський Богородичний Пустинський монастир 54

Мстиславський Онуфрієвський монастир 54

Набережно-Микільська церква в Києві 51

Нікольський Грозівський монастир 53

Оршанський Духовський монастир 70
Оршанський Кутейнський жіночий монастир 63

Пінська єпископія 65
Перемишльсько-Сяноцька єпископія 57,64,66,69
Полоцька єпархія 66
Почаївський монастир 54,63,129
Преображенський жіночий монастир 62
Пречистенський монастир на Київщині 54
Пречистенський жіночий монастир в Луцьку 63,64
Притиськомикільська церква в Києві 51
П'ятницька церква в Луцьку 68

Різдвогородицька церква в Києві 51
Різдвяна церква в Луцьку 68

Сарненський Троїцький монастир Луцького повіту 55,56
Св. Василя церква у Володимирі 49
Св. Василя церква в Києві 37,52,61,66
Св. Дмитра церква в Луцьку 38,49
Св. Духа церква у Вільно 52
Св. Миколи Десятинного церква в Києві 66
Св. Пречистої церква в Києві 51
Св. Симеона церква в Києві 66
Св. Спаса церква в Дорогочині 67
Слуцька архимандрія 53
Смоленська єпископія 66
Спаська церква в Києві 51
Спаський Перемишльський монастир 64,66,69
Святоонофрійський Перемишльський монастир 64,66
Смолицький Перемишльський монастир 66
Софіївський собор 31,35,41,50,51,61,63,65,66
Степанський монастир 60

Трахтемирівський монастир 34,35,39
Троїцька православна церква в Острозі 68
Трьохсвятительська церква в Києві 63

Успенська церква в Києві 51

Успіння Богородиці соборна церква у м. Володимирі 26
Холмсько-Белзька єпископія 56,65

Черчицький монастир (під Луцьком) 34
Чорненський чоловічий монастир Св. Спаса 62,70

Шаргородський уніатський деканат 35
Шумський монастир Св. Трійці 70

Полемічні твори православних та уніатів

Апокрисис (Х. Філалет) 9,13
Апологія унії (І. Потій) 22
Антірризис (І. Потій) 23
Антиоскарження (А. Селява) 22

Верифікація (М. Смотрицький) 12

Дезідероз (К. Сакович) 18
Діалог Русин, або звідомлення про розмову двох русинів, схизматика з уніатом (Т. Скупенський чи К. Скупенський) 20

Календар Римський новий (Г. Смотрицький) 11
Ключ царства небесного (Г. Смотрицький) 8,11,12

Оборона церковної єдності (Л. Кревза) 24

Паліюдія (З. Копистенський) 9,11,24
Перестрога 7,15
Подвійна вина 24
Покірна просьба (М. Смотрицький) 7,18

Сказання о чудесных и замечательных явлениях в церкви православной (южно-русской, молдо-валахнйской и греческой) (П. Могіла) 14
Суплікація (М. Смотрицький) 16

Тренос (М. Смотрицький) 9,11

Унія (І. Потій) 22

Бібліографія Опубліковані документи

- Акты Московского государства. — СПб., 1894. — Т. 1.
Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1851. — Т. 4; 1853. — Т. 5.
Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1863. — Т. 1; 1865. — Т. 2; 1861. — Т. 3; 1863. — Т. 4, 5; 1872. — Т. 7, 9; 1878. — Т. 10, 11; 1889. — Т. 14, 15.
Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3; 1872. — Т. 5. — Ч. 1; 1883. — Т. 6. — Ч. 1; 1887. — Т. 7. — Ч. 1; 1914. — Т. 8. — Ч. 1.
Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол.: Гудзенко П. и др. — М., 1954. — Т. 1, 2, 3.
Дворцовые разряды. — СПб., 1852. — Т. 3.
Дневальные записки приказа Тайных Дел 7165 — 7183 гг. // ЧОИДР. — М., 1908. — Кн. 1.
Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. / упор. Довбищенко М. // Пам'ятки: археографічний щорічник. — К., 2001. — Т. 3. — Вип. 1.
Жерела до історії України-Руси. — К., 1908. — Т. 8.
Записки гетьмана Жолкевского о Московской войне. — СПб., 1871.
Из истории отношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1906. — № 39.
Каталог документів з історії Києва. XV — XIX ст. / упор. Боряк Г., Яковенко Н. — К., 1982.
Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского. — К., 1848 — 1851.
Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992.
Літопис Самовидця. — К., 1971.
Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. — СПб., 1897. — Т. 1.
Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. 3; 1859. — Т. 4.

Памятники полемической литературы в Западной Руси // Русская историческая библиотека. — СПб., 1878. — Т. 4. — Кн. 1; 1903. — Т. 19. — Кн. 3.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. — К., 1911. — Вып. 1; 1916. — Вып. 2.

Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. — К., 2001. — Т. 2. — Кн. 2, Т. 3. — Кн. 1.

Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т. / упор. Литвинов В. — К., 1995. — Т. 2.

Українська поезія XVII ст. (Антологія). — К., 1988.

Українська література XVII ст. / під ред. Мишанича О. — К., 1987.

Унія в документах / под ред. Теплової В., Зуевой З. — Минск, 1997.

Фрагмент "Генеалогії митрополитів Київських" з віленського монастиря Св. Тройці // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2000. — № 6.

Мемуари

Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1896. — Вып. 2.

Наукові монографії, брошури

Алекберли М. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII вв. — Саратов, 1961.

Алекберли М. Хотинська війна 1621 р. — Чернівці, 1954.

Апанович О. Про козацькі часи на Україні. — К., 1991.

Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986.

Борисенко В. Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX ст. — К., 1996, 1998.

Борисенко В., Заремба С. Україна козацька. — К., 1993.

Власовський І. Канонічні й історичні підстави для автокефалії Української Православної Церкви. — Аугсбург, 1948.

Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. — Нью-Йорк, 1998. — Т. 1, 2.

Возняк М. Історія української літератури. — Л., 1992. — Кн. 1, 2.

- Володарі гетьманської булави. – К., 1994.
- Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
- Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: в двух томах. – К., 1883. – Т. 1.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. 5; 1995. – Т. 6, 7, 8; 1996. – Т. 9, 10.
- Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII ст. – Дніпропетровськ, 1919.
- Гуржій О., Корнієнко В. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного. – К., 2002.
- Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К., 2004.
- Дзюба О. Літопис найважливіших подій культурного життя в Україні. (X – середина XVII ст.): Посібник-довідник. – К., 1998.
- Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940.
- Жуковський А. Петро Могила й питання єдності церков. – К., 1997.
- Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635 – 1638 рр. – К., 2002.
- Історія релігії в Україні: в 10 томах. – К., 1997. – Т. 2.
- Історія української культури: у 5-ти томах / Александрович В., Балусок В. – К., 2001. – Т. 2.
- Когут М. Йосип Вельямін Рутський. – Л., 1994.
- Козацькі Січі. – К., Запоріжжя, 1998.
- Колодний А., Лобовик Б. Релігія в духовному житті українського народу. – К., 1994.
- Комарницький С. Хотинська епопея: з історії Хотинської війни 1621 р. – Чернівці, 2000.
- Краляк П. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996.
- Краляк П. Духовні пошуки М. Смотрицького. – К., 1997.
- Кримський А. Історія Туреччини. – К., Л., 1996.
- Липа Ю. Призначення України. – Нью-Йорк, 1953.
- Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. Ідеї гуманізму епохи відродження в українській філософії XV – початку XVII ст. – К., 2000.

- Наливайко Д. Очіма Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. – К., 1998.
- Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
- Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997.
- Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української Православної Церкви у двох томах. – Вінніпег, 1982.
- Огієнко І. Історія українського друкарства. – К., 1994.
- Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992.
- Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. / Отв. ред. Г. Литаврин. – М., 1998. – Ч. 1.
- Паславський І. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI – першій третині XVII ст. – К., 1984.
- Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії української церкви. – Л., 1994.
- Плацинда С. Козаки в Дюнkerку: Історичні фрески. – К., 2003.
- Плохий С. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв. – К., 1989.
- Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2005.
- Полководці Війська Запорозького. – К., 1998.
- Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 1998.
- Сеник С. Духовний профіль св. Йосафата Кунцевича. – Л., 1994.
- Сеник С. Українська церква в добу Хмельницького. – Л., 1994.
- Смирнов Н. Восстание Болотникова. 1606 – 1607. – М., 1951.
- Смирнов Н. Россия и Турция в XVI – XVII вв. – М., 1946. – Т. 1.
- Соловьев С. История России с древнейших времен. – М., 1883. – Т. 8; М., 1990. – Т. 9, 10.
- Терлецький О. Історія Української держави. – Л., 1924. – Т. 3.
- Ульяновский В. Лжедмитрий I и Украина. – К., 1990.
- Фаворський В. Церква та національний рух на Україні в XVI – XVII ст. – Харків, К., 1929.
- Феномен П. Могили: Біографія, діяльність, позиція / під ред. Климова В., Колодного А., Жуковського А. – К., 1996.
- Харишин М. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському Патріархату. – К., 1995.

Хотинська війна 1621 р. – К., 1991.

Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1960.

Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі (від часів Київської Русі до утворення УНР). – К., 1997.

Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000.

Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2.

Listry Zolkiewskiego. – Krakow, 1868.

Наукові статті

Александров В. Организация обороны южной границы Русского государства во второй половине XVI – XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI – XVIII вв. – М., 1979.

Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619 р. // Український історик. – 1970. – № 123 /25-27/.

Баран О. Козаки на імператорській службі роках 1635 – 1636 // Український історик. – 1974. – № 1 – 3.

Борисенко В. Міждержавне зближення Запорозької Січі з Кримським ханством у 20 – 30-х роках XVII ст. // Історія України. – 1998. – № 11.

Борисенко В. Роль українських козаків у Хотинській війні 1620 – 1621 рр. // Історія України. – 1998. – № 9.

Брехуненко В. Московська держава і козацько-татарський військовий союз 1624 – 1929 рр. // Україна та Росія: проблеми політичних соціокультурних відносин. – К., 2003.

Брехуненко В. Взаємини запорозького козацтва та донського козацтва першої половини XVII ст. та їх вплив на військово-політичну ситуацію у Східній Європі // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993.

Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали участь в облозі Дюнкерка в 1646 р.? // Визвольний шлях. – 1980. – Ки. 5.

Візер С. Православна церква і національно-визвольний рух в Україні у 30-ті роки XVII ст. // Наукові записки. Історичні науки: Збірник наукових статей НПУ ім. М. Драгоманова. – К., Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 47.

Візер С. Монастирі в Україні першої половини XVII ст.: міжконфесійне протистояння // Пам'ять століть. – 2004. – № 2.

Візер С. Проблема національної ідентичності українського народу в ідеології уніатів (перша половина XVII ст.) // Науковий

вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. – Мелітополь, 2004.

Візер С. Теоретичне обґрунтування права православної церкви на автокефалію в українській ідеології першої половини XVII ст. / Науковий часопис НПУ ім. М. Драгоманова. – К., 2005. – Вип. 2.

Головата Н. Торговельно-грошові операції в економічній діяльності церкви у другій половині XVI – на початку XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI – XVIII ст. – К., 2000.

Грушевський М. Сулиминне військо в 1654 р. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. – К., 1929. – Ки. 24.

Гудзяк Б. Історія відокремлення: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Л., 1993. – Ч. 1.

Гудзяк Б. Київська ієрархія, Берестейські синоди і укладення Берестейської унії // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших “Берестейських читань”, Л., Івано-Франківськ, К., 1 – 6 жовтня 1994 р. – Л., 1995.

Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XVI – XVII ст.) // Записки НТШ. – 1991. – Т. 222.

Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле й сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26/27.

Дашкевич Я. Україна – Іспанія – Португалія в XVII ст.: контактні зв'язки // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи // Матеріали I-го українсько-італійського симпозіуму. 13 – 16 вересня 1994 р. – К., Венеція, 1996.

Дашкевич Я. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський. – 2000.

Джеджула Ю. Православна церква в політичному і національному піднесенні України (перша половина XVII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993.

Дмитриев М. “Ваша” и “наша” Русь. Сторонники унии перед проблемой этноконфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип. 5.

Євсєєва Т. Церковна еліта та її роль у процесі формування політичної самосвідомості в Україні // УІЖ. – 1999. – № 2.

Сленський В. Автокефалія // Людина і світ. – 1997. – № 10.

Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. – Мюнхен, 1988 – 1989.

Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи.

Ісиченко Ю. Берестейська унія і українська література XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: Матеріали Третіх "Берестейських читань", Л., К., Харків, 20 – 23 червня 1995 р. – Л., 1996.

Ісиченко Ю. Рим на бароковій мапі Європи (зі спостережень над ідеєю Риму в моделі світу книжників кола митрополита П. Могили) // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи.

Каманин И. Несколько черт для характеристики князя К. К. Острожского // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – Вып. 2.

Киевская старина. – 1883. – Май, июнь; 1886. – Январь; 1899. – Май.

Короткий В. Літературна полеміка М. Смотрицького в 20-ті роки XVII ст. // Українська література XVI – XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.

Кравченко О. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постанови // Ювілейний збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України.

Кулинич І. Релігійні мотиви у визвольній боротьбі українського народу напередодні та в роки національно-визвольної війни XVII ст. // Українська козацька держава. – К., Черкаси, 1994.

Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. – 1980. – № 4.

Лосієвський І. Бібліотека Мелетія Смотрицького // Київська старовина. – 1992. – № 5.

Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінець XVI – початок XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст.

Панашенко В. Запорозька Січ і Кримське ханство у 20 – 30-х рр. XVII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 1993.

Пахльовська О. Симбіоз культури та ідеології в Україні XVII ст. // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи.

Пері В. Берестейська унія у римському баченні // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління.

Плюхій С. Наливайківська віра // Людина і світ. – 1999. – № 1.

Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964.

Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича // Русский вестник. – 1857. – Т. 8.

Рубчак М. Під периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI ст. // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 1.

Сас П. Конфесійна політика П. Сагайдачного початку 20-х років XVII ст. в контексті тогочасних суспільно-політичних та державотворчих процесів на Україні // Українська козацька держава. – К., 1991.

Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. – К., 1994.

Сас П. "Руська" орієнтація політичної свідомості А. Кисіля // УДЖ. – 2000. – № 5.

Сас П. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. // УДЖ. – 2005. – № 6.

Сас П. Дипломатична місія Війська Запорозького до Москви у 1620 р. // Україна та Росія: проблема політичних та соціокультурних відносин. – К., 2003.

Сеник С. Латинізація в українській католицькій церкві // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України.

Сеник С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії.

Сеник С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.: Матеріали Четвертих "Берестейських читань", Л., Луцьк, К., 2 – 6 жовтня 1995 р. – Л., 1997.

Станіславський В. Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством // УІЖ. – 1995. – № 6.

Ульяновський В. Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти) // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наукових праць. – К., 1991.

Українська трибуна. – 1922. – 6 січня.

Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в першій половині XVII ст. // Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII ст.

Флоря Б. Східні патріархи і західноруська церква // УДЖ. — 1996. — № 1.

Чобич С. Православна полемічна література XVI — XVII ст. на Україні, її походження та зміст // Православний вісник (Київ). — 4.02.1980.

Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. — Нью-Йорк, 1965.

Щербак В. Козацтво і православ'я // Київська старовина. — 1993. — № 5.

Щербак В. Щоденник Ш. Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні.

Дисертації та автореферати

Антонюк Г. Філософія в навчальних закладах чину Св. Василя Великого (XVII — XVIII ст.): Автор. дис... канд. філос. наук. — К., 1996.

Бойцова О. Іслам в Криму: національно-релігійна ідентифікація кримських татар (друга половина XV — кінець XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2000.

Візер С. Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні 1596 — 1686 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2004.

Корнієнко В. Розвиток воєнного мистецтва українського козацького війська у війнах першої чверті XVII ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Л., 2000.

Федорук А. Наймане козацьке військо (XVI — середина XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво: Автореф. дис... канд. іст. наук. — Чернівці, 2000.

Навчальне видання

В.Й. Борисенко, С.О. Візер

Державотворчі та національно-духовні процеси в Україні першої половини XVII ст.

Навчальний посібник

Матеріали подані в авторській редакції

Підписано до друку 29.03.2010 р. Формат 60х84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Таймс.

Умов. друк. арк. 9,07. Облік видав. арк. 9,46

Наклад 200 прим. Зам. № 319

Віддруковано з оригіналів

Видання вийшло Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідчення про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26

**Борисенко
Володимир Йосипович**

Завідувач кафедри історії України
Інституту історичної освіти
НПУ імені М.П. Драгоманова.
Доктор історичних наук, професор,
академік Української академії
історичних наук, дослідник
соціально-національних проблем

історії України другої половини XVII – початку XX ст.
Автор понад 200 наукових праць, серед яких
7 монографій і 13 навчально-методичних посібників.

**Візер
Світлана Олександрівна**

Кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України Інституту
історичної освіти Національного
педагогічного університету імені
М.П. Драгоманова.

Займається дослідженням
суспільно-політичних та
національно-духовних процесів в

Україні XIV – XVII ст.

Автор понад 25 наукових праць, серед яких
монографія та навчально-методичний посібник.

